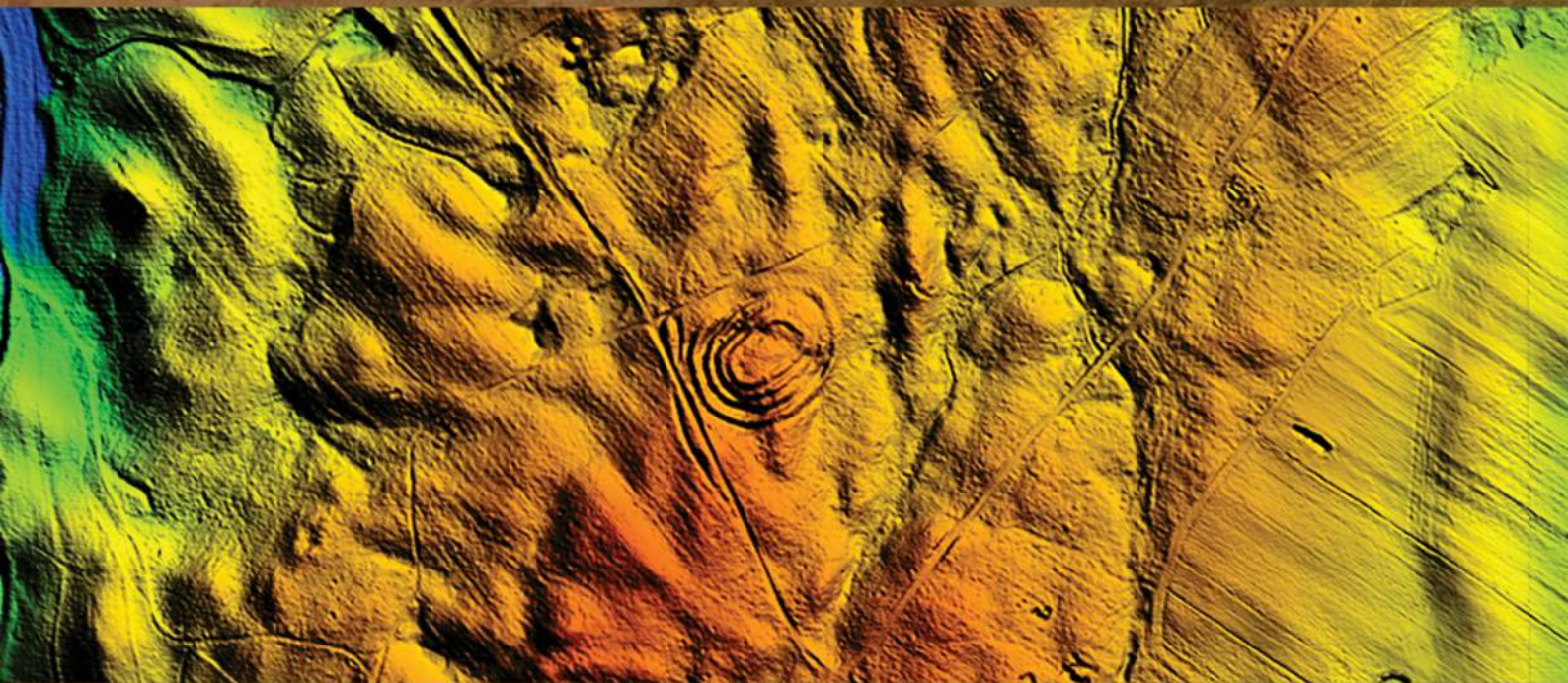
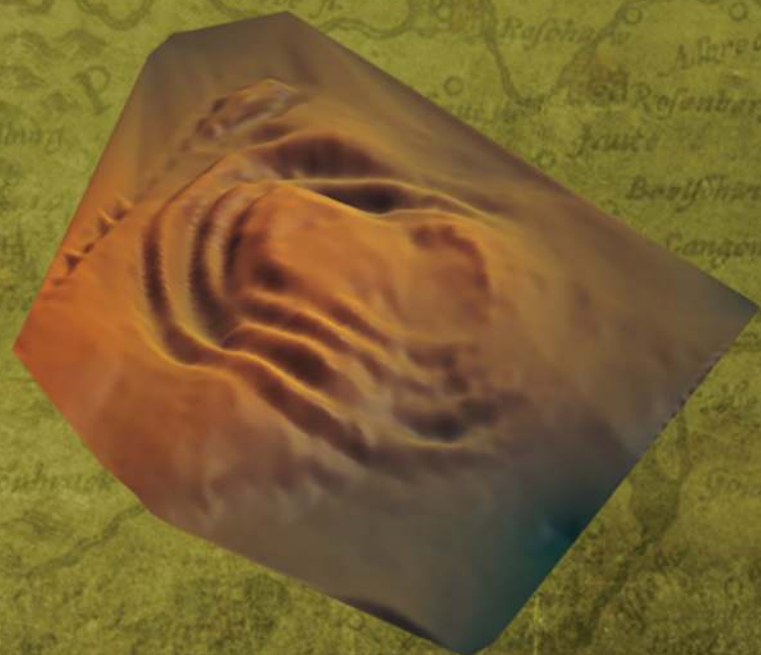

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją
Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 2

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Fundacja Res Publica Multiethnica

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 2

Autorzy

Anna Gręzak, Urszula Kobylińska, Maria Lityńska-Zajac, Magdalena Moskal-del Hoyo,
Jerzy Nitychoruk, Joanna Piątkowska-Małecka, Kamil Rabięga, Magdalena Rutyna,
Daniel Skoczylas, Rafał Solecki, Łukasz Maurycy Stanaszek, Tomasz Stępnik, Dariusz Wach,
Joanna Wawrzeniuk, Fabian Welc, Jacek Wysocki i Magdalena Żurek

Warszawa 2017

Publikacja wydana z funduszy projektu badawczego

Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pomezania i Warmia

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego
i prof. dr. hab. Przemysława Urbańczyka

Redakcja: Zbigniew Kobyliński

Projekt książki i skład: Bartłomiej Gruszka

Korekty: Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Projekt okładki: Weronika Kobylińska-Bunsch

Copyright © 2017 by Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie and Fundacja Res Publica Multiethnica

ISBN 978-83-946496-3-0

ISBN 978-83-948352-0-0

Wydawnictwo:

Fundacja Res Publica Multiethnica

Ul. Cypryjska 44

02-761 Warszawa

<http://res-publica-multiethnica.pl>

SPIS TREŚCI

GMINA MIŁAKOWO

Pawełki, st. 5	5
Raciszewo, st. 9	27

GMINA MORĄG

Strużyna, st. 21	63
Strużyna, st. 24	91
Tątlawki, st. 2	109

GMINA ZALEWO

Duba, st. 1	139
Janiki Wielkie, st. 2	149
Mozgowo, st. 1	175
Urowo, st. 1	205
Wieprz, st. 1 - wyspa Bukowiec	219
Wieprz, st. 20	241

GMINA OSTRÓDA

Durąg, st. 1	261
Grabin, st. 1	297
Lipowiec, st. 1	335
Lipowiec, st. 2 (Lichtajny)	363
Morliny, st. 1	381
Zajączki, st. 1	395

GMINA ŁUKTA

Plichta, st. 1	469
-----------------------	------------

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY	477
-----------------------------------	------------

Pawełki, st. 5

Gmina Miłakowo

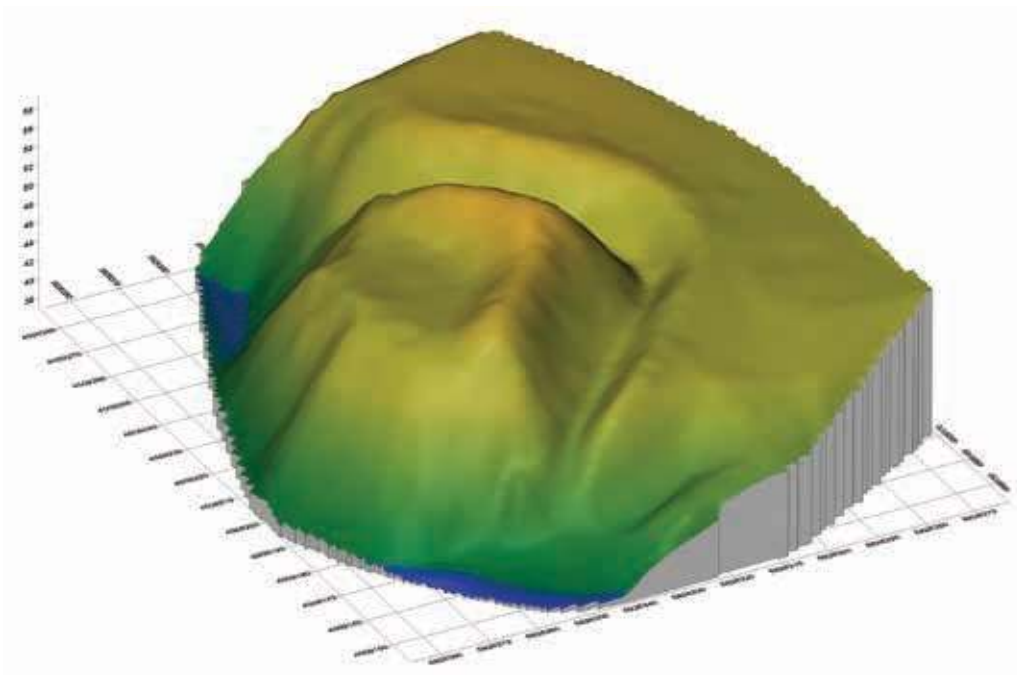
Powiat ostródzki

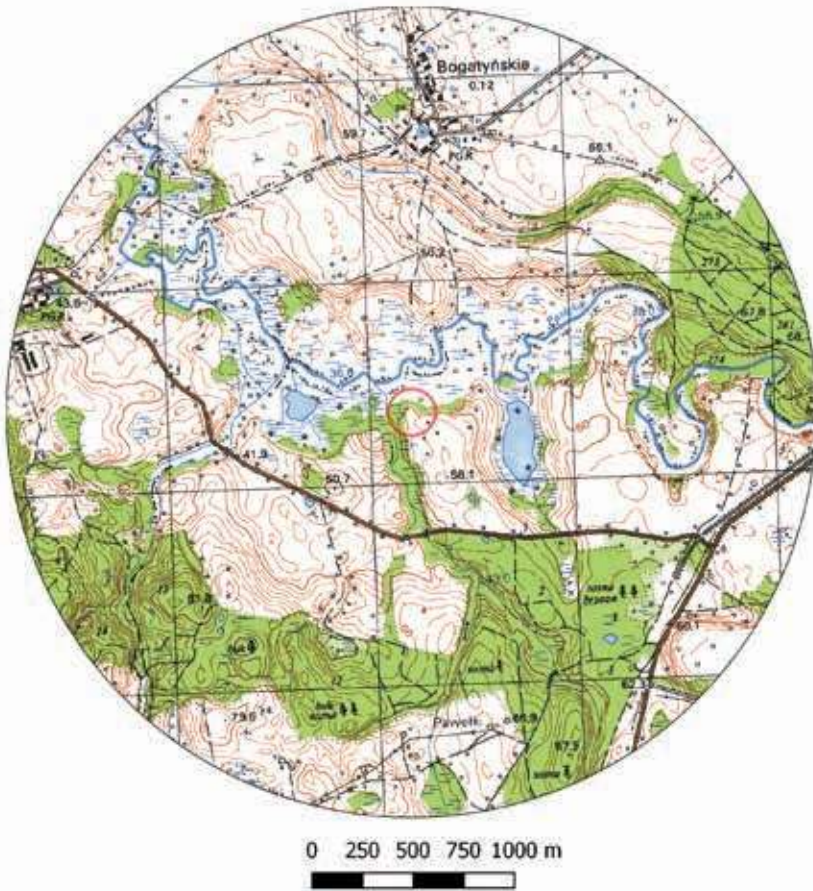
AZP 18-57/21

Współrzędne geograficzne:

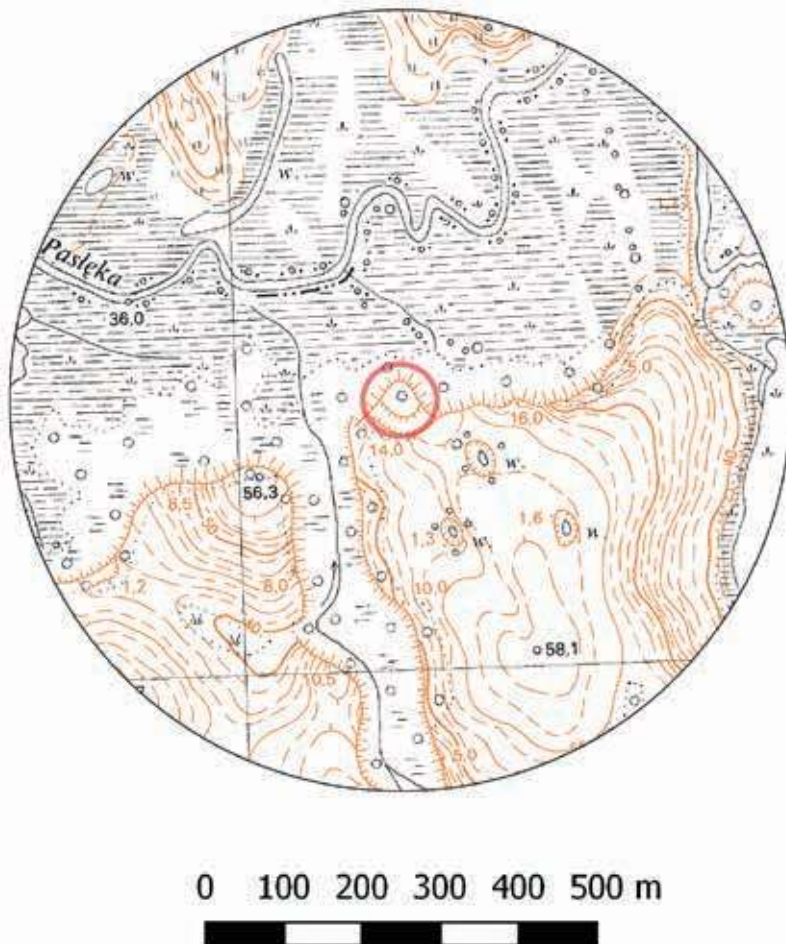
N 54° 4' 28"

E 20° 4' 4"

Ryc. 1. Grodzisko w Pawelkach, st. 5 na mapie w skali 1:25 000 (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 2. Grodzisko w Pawelkach, st. 5 na mapie w skali 1:10 000 (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

POŁOŻENIE GRODZISKA I JEGO FORMA

RAFAŁ SOLECKI

Grodzisko w Pawełkach, st. 5 w przeszłości leżało na gruntach folwarku Rotajny (*Maulfritzen / Roteinen*) i znane było pod nazwą *Schloß Berg*. Obecnie jest znane jako „Góra Zamkowa”¹.

Grodzisko znajduje się na wysokim cyplu, na południowym brzegu rzeki Pasłęki (ryc. 1–2). Cyfel ten jest zakończeniem długiego na około 1100 m i szerokiego na około 450 m grzbietu wysoczyzny, od wschodu i zachodu ograniczonego głębokimi jarami. Zachodnim jarem płynie bezimienny strumień będący dopływem Pasłęki. W jarze wschodnim znajduje się niewielkie jezioro zasilane strumieniem, który dalej także wpada do Pasłęki. Najwyższy punkt tego grzbietu ma około 58,1 m n.p.m. i wyraźnie wypiętrza się ponad poziom Pasłęki, której poziom wody na tym odcinku ma około 36–37 m n.p.m.

¹ Notatka Mieczysława Haftki z 1968 r.; archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.

Ryc. 3. Pawełki, st. 5. Widok panoramiczny grodziska (fot. J. Wysocki, oprac. R. Solecki)

Ryc. 4. Pawełki, st. 5. Widok panoramiczny grodziska (fot. J. Wysocki, oprac. R. Solecki)

Ryc. 5. Pawełki, st. 5. Widok na wał grodziska (fot. J. Wysocki, oprac. R. Solecki)

Ryc. 6. Pawelki, st. 5. Widok na fosę grodziska (fot. J. Wysocki)

Ryc. 7. Pawelki, st. 5. Widok na wał i majdan grodziska (fot. R. Solecki)

Majdan grodziska jest dobrze zachowany. Od strony południowo-wschodniej i południowo-zachodniej jego krawędź wyznaczają równe, liniowe wały spotykające się pod niemal prostym kątem w części południowej (ryc. 3–4, 8). Od strony północnej krawędź majdanu wyznacza skarpa opadająca ku dolinie Pasłęki, mająca kształt łuku wypiętego ku północy, którego końce oparte są na wschodnim i zachodnim krańcu wału. Tak wyznaczona powierzchnia majdanu ma około 940 m² i długość po osi północ–południe około 27 m, a po osi wschód–zachód około 47 m. Średni poziom majdanu to około 54,2 m n.p.m.

Wyraźnie najwyższy punkt wału majdanu znajduje się w narożniku południowym i osiąga poziom 59,4 m n.p.m. Wokół tego punktu znajduje się niewielkie *plateau* o powierzchni około 75 m². Z tego miejsca

wał rozciąga się w kierunku północno-zachodnim na długości około 35 m oraz w kierunku północno-wschodnim na długości około 29 m. Na krańcach wału osiąga poziom około 56,5 m n.p.m. Wysokość wału ponad poziom majdanu waha się więc od około 2,3 m, do około 5,2 m (ryc. 5).

Fosa ma kształt litery L z ramionami wychodzącymi w kierunku doliny Pasłęki. Średni poziom dna fosy wynosi około 50,1 m n.p.m. i jest wyraźnie powyżej poziomu lustra wody w Pasłęce. Jest więc to fosa sucha i taką zapewne formę miała pierwotnie. Różnica poziomów pomiędzy obecnym dnem fosy, a poziomem majdanu wynosi około 4,1 m. Różnica poziomów pomiędzy obecnym dnem fosy, a szczytem wału majdanu waha się pomiędzy 6,4 m, a 9,3 m (ryc. 6–7).

Grodzisko jest otoczone wałem zewnętrznym, usypanym wzdłuż linii fosy. Obecnie wał ten jest silnie zerodowany, lecz jego układ jest wyraźny w części wschodniej (w postaci liniowego nasypu) i zachodniej (w postaci wąskiego cypla). Najwyższy punkt tego wału osiąga poziom około 56,8 m n.p.m.

W części wschodniej grodziska widoczne jest niewielkie obniżenie wałów i wypłylenie fosy. Być może jest to miejsce, gdzie funkcjonowała brama (ryc. 7–8).

ŚRODOWISKO FIZYCZNO-GEOGRAFICZNE

JERZY NITYCHORUK I FABIAN WELC

Według *Szczegółowej mapy geologicznej Polski*² grodzisko w Pawelkach, st. 5 leży na piaskach, żwirach i glinach zwałowych ozów, a otoczone jest piaskami i żwirami wodnolodowcowymi ze stadiału górnego zlodowacenia Wisły. W dolinie Pasłęki występują holocenijskie piaski rzeczne. Odcięty fragment wysoczyzny wodnolodowcowej, na której znajduje się grodzisko, budują piaski, żwiry i gliny zwałowe ozów, a w ich otoczeniu występują piaski i żwiry wodnolodowcowe. Ten obszar zajmują gleby biellicowe. Stanowisko od północy ogranicza dolina Pasłęki, a od zachodu głębokie rozcięcie erozyjne. Dno obu form wyścielają mało urodzajne piaski rzeczne, nie wykorzystywane rolniczo (ryc. 10).

Na grodzisku wykonano pięć odwiertów (ryc. 11–12) ilustrujących budowę geologiczną poszczególnych elementów obiektu, takich jak: zewnętrzna strefa przylegającej wysoczyzny (P-1), fosę (P-2), wał wewnętrzny (P-3) i majdan (P-4, P-5 i P-6).

W efekcie wiercenia P-1 zostało udokumentowane, że na zewnątrz obiektu występuje pod cienką warstwą gliny piasek drobnoziarnisty, który można uznać za wodnolodowcowy. Wypełnienie fosy (P-2) można szacować na 1,5 m, a składa się na nie mułki brązowe, typowy osad stokowy, namuł gliniasty czarny z węglami drzewnymi i organiką oraz glina spływowa. Analiza zmienności osadów wypełniających fosę pokazuje, że przebieg procesów zapęływania miał charakter

² Rabek i Narwojsz 2014, 2015.

epizodyczny. Analiza profilu osadów w wale obiektu (P-3) pokazuje, że piaski drobnoziarniste stwierdzone na głębokości 1,1 m w wierceniu P-1, występują również w wale. Obszar majdanu ma interesującą budowę geologiczną. W wierceniu P-4 występują piaski gruboziarniste, których nie ma w innych wierceniach, natomiast w wierceniach P-5 i P-6 piaski drobnoziarniste ze śladami działań człowieka, czyli tzw. warstwą kulturową, odpowiednio do głębokości 1,5 m i 1,2 m. Ta znaczna miąższość nawarstwień antropogenicznych prawdopodobnie wynika z przystosowania majdanu dla potrzeb człowieka poprzez odpowiednie ukształtowanie pierwotnego terenu, który mógł mieć inny kształt niż obecnie.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

RAFAŁ SOLECKI

Przebieg badań terenowych

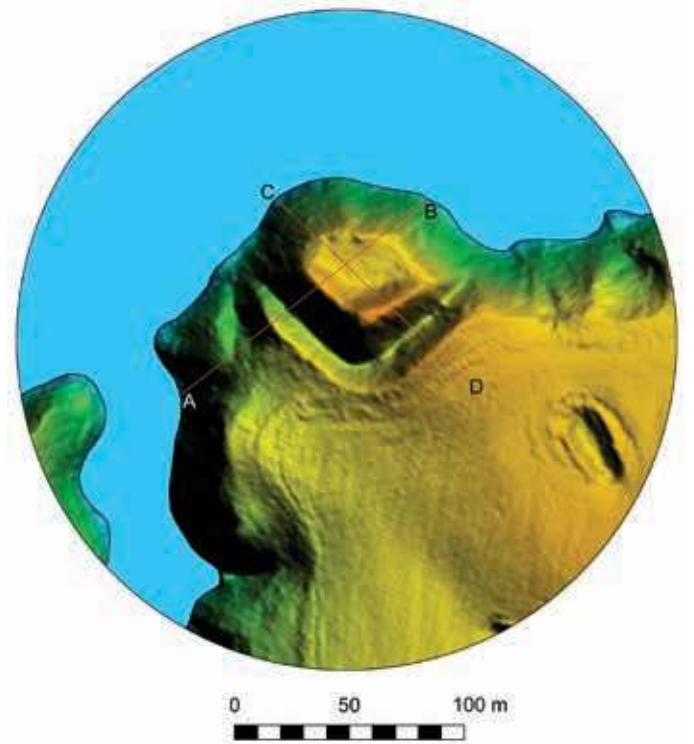
Stanowisko było już znane w połowie XIX wieku. Opisane zostało w publikacji z 1866 roku pod nazwą *Sportenen (Roteinen?)* jako *Schloßberg*. Grodzisko to miało znajdować się w połowie drogi pomiędzy Ornetą a Miłakowem oraz opływane było od wschodu i północy przez Pasłękę³. Na planie z 1913 roku grodzisko w Pawelkach, st. 5 opisane jest jako *Schloßberg*. W najbliższej okolicy Sportyn, nad brzegami Pasłęki brak jest innych punktów nazwanych w ten sposób, tak więc opis ten dotyczy grodziska w Pawelkach. W 1940 opisuje je także Hans Crome, jako *Schloßberg* leżący około 600 m na północny wschód od folwarku *Maulfritzen*, na południowym brzegu Pasłęki⁴.

Na stanowisku nie były prowadzone systematyczne badania wykopaliskowe. W 1974 roku, do Działu Archeologii w Muzeum Mazurskim w Olsztynie, wpłynęło zgłoszenie o nielegalnych wykopach na obszarze grodziska. Delegacja pracowników Muzeum i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych stwierdziła istnienie siedmiu „sondaży” o wymiarach 0,5–1 m i głębokości do 1 m (ryc. 13). W trzech z czterech sondaży na obszarze majdanu, na głębokości około 0,3 m zarejestrowano bruk kamienny z niedużych kamieni polnych, a pod nim warstwę kulturową miąższości około 0,2 m. Poniżej znajdował się piaszczysty calec. W sondażu na koronie wału grodziska do głębokości 0,4–0,5 m znajdowała się próchnicza ziemia, a poniżej piasek. W sondażu w fosie próchnica występowała do głębokości 0,8 m, podobnie było w sondażu na wale zewnętrznym. Podczas tego rekonesansu nie natrafiono na żaden materiał zabytkowy⁵. Na stanowisku były prowadzone jeszcze

³ von Winckler 1866: 691.

⁴ Crome 1940: 84.

⁵ Notatka Izabeli Sikorskiej z 1974 r.; archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.

Ryc. 8. Grodzisko w Pawelkach, st. 5 na zobrazowaniu ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

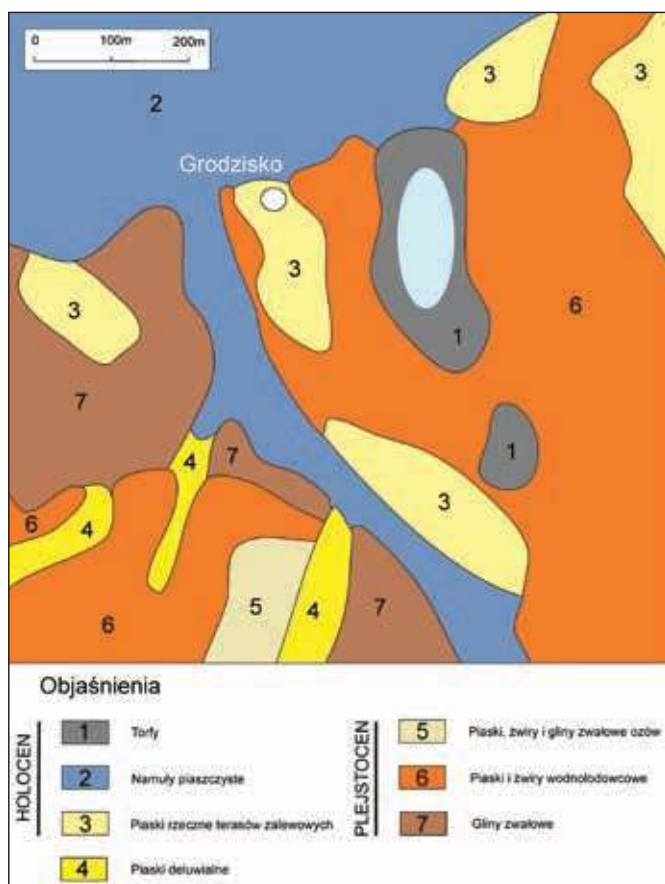
Ryc. 9. Przekroje grodziska w Pawelkach, st. 5 po dwóch liniach uzyskane z danych ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

prace powierzchniowo-weryfikacyjne w 1998 roku⁶ oraz dokumentacyjno-inwentaryzacyjne w 2002 roku⁷.

Przystępując do badań w ramach realizacji projektu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* w 2014 r. zdecydowano

⁶ Kowalczyk 1998: 192–194.

⁷ Hoffmann i Mackiewicz 2004: 20.

Ryc. 10. Mapa geologiczna okolic grodziska w Pawełkach, st. 5 (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

się na zastosowanie wykopów liniowych o szerokości 2 metrów (ryc. 13). Większą szerokość – 3 m – miał wykop 1 w części zachodniej, obejmującej wał grodziska. Mniejszą szerokość – 1 m – miał wykop 5, gdzie było to podyktowane silnie rozwiniętym systemem korzeniowym pobliskich drzew.

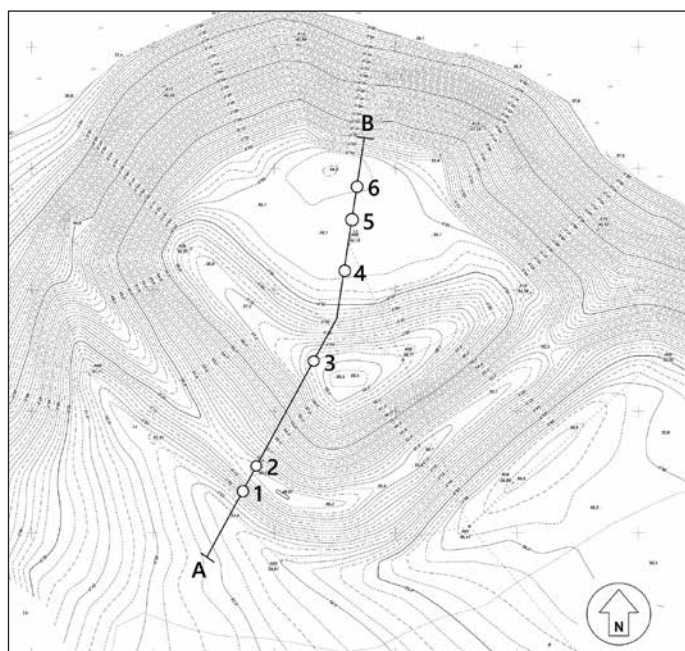
Wykopy 1, 2, 3 i 5 przecinały grodzisko po osi wschód–zachód. Ze względu na licznie występujące drzewa nie można było ich wytyczyć na jednej osi. Patrząc od zachodu wykop 2 przecinał częściowo zewnętrzny wał i przechodził przez oś fosy, wykop 1 przecinał oś wału i wchodził na majdan (ryc. 14), wykop 3 przecinał majdan, a wykop 5 przecinał majdan i wchodził na skarpe majdanu od strony wschodniej. Wykop 4 wytyczono na wale majdanu, w jego najwyższym punkcie. Powierzchnia poszczególnych wykopów to: W1 – 35 m², W2 – 13 m², W3 – 10 m², W4 – 8 m², W5 – 8 m². Łączna przebadana powierzchnia to 74 m².

Stratygrafia stanowiska

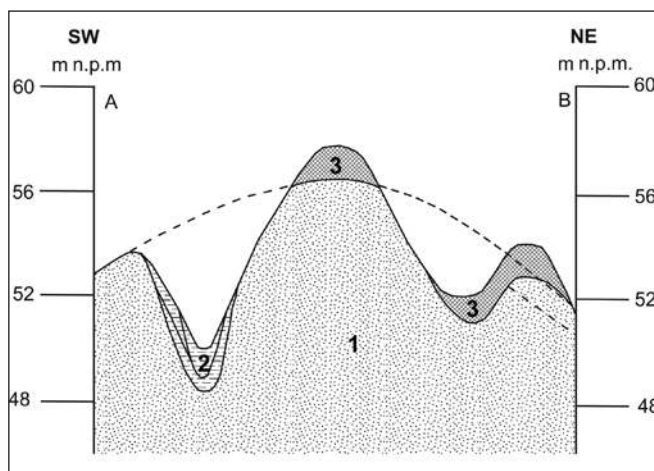
W trakcie obecnych badań archeologicznych wydzielono łącznie 66 jednostek stratygraficznych, które podzielono na 5 głównych faz związanych z użytkowaniem tego obszaru (tab. 1 i ryc. 15).

Warstwy naturalne

W trakcie badań, jako warstwy naturalne zidentyfikowano jednostki 28, 29 (W1), 58 (W2), 38 (W3) i 62 (W5). W wykopach na szczycie majdanu W1, W3 i W5

Ryc. 11. Plan warstwiczny grodziska w Pawełkach, st. 5 (wyk. J. Błaszczuk) z zaznaczonymi miejscami odwiertów geologicznych i linią profilu (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 12. Profil geologiczny grodziska w Pawełkach, st. 5: 1 - piaski różnoziarniste; 2 - wieloetapowe wypełnisko fosy; 3 - warstwa antropogeniczna (niwelacyjno-konstrukcyjna) (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

są to mocno zwarte drobnoziarniste i średnioziarniste piaski z łączącą je frakcją ilastą. Poniżej nich zaczynają pojawiać się horyzontalne laminacje glin poprzedzielane drobnoziarnistym i ilastym piaskiem. Taki układ zaobserwowano w W3 na szczycie majdanu, gdzie młodsze, naturalne piaski zostały usunięte lub wyerodowały oraz w W2, gdzie w warstwie tych glin wyprofilowano koryto fosy.

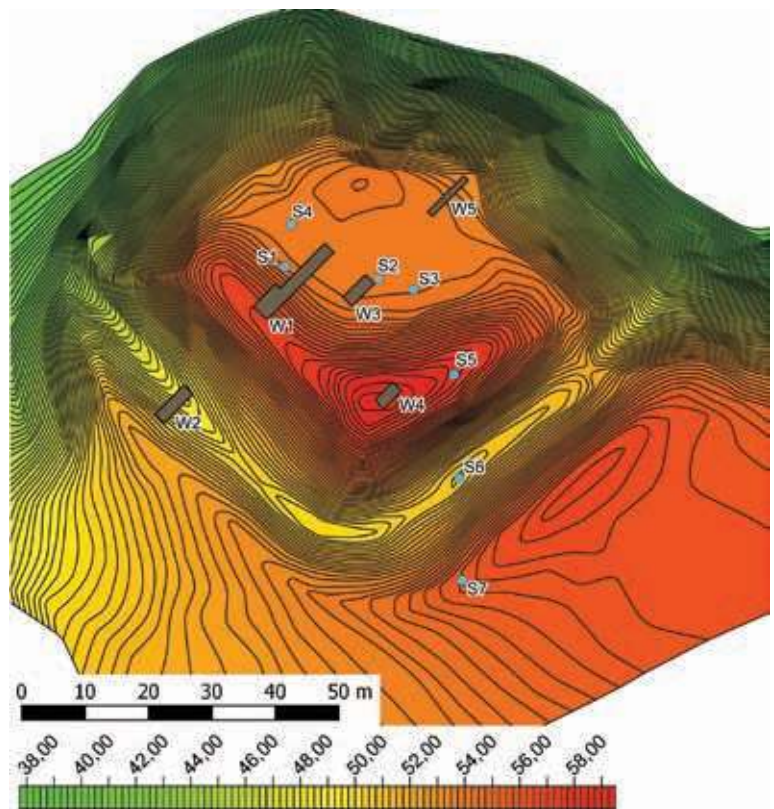
Faza I

Faza ta związana jest z najstarszym osadnictwem na tym obszarze, poprzedzającym jeszcze budowę wałów. Horyzont ten wyznacza drobnoziarnisty piasek z drobnym żwirem, grudkami polepy i spalenizny 13 (W1), piasek z drobnym żwirem, grudkami polepy i spalenizny 36 (W3) i zwarty, drobno- i średnioziarnisty piasek z pojedynczymi grudkami spalenizny 63 (W5). Warstwy te tworzą wyraźny sedyment miąższości od około 5–10 cm do nawet 25 cm występujący na całej powierzchni majdanu. Miąższość jest mniejsza w jego centrum, gdzie znajduje się także najwyższy punkt osiągający około 53,97 m n.p.m. Ku krawędziom majdanu strop tych warstw opada, do około 53,24 m n.p.m. w części wschodniej i około 53,67 m n.p.m. w części zachodniej. Przy krawędziach rośnie zarazem ich miąższość, zwłaszcza w części wschodniej.

Faza II

Kolejna faza związana jest z budową grodu. Forma tego założenia obronnego jest prosta i bazująca na lokalnych surowcach. Oba wały – majdanu i zewnętrzny – mają konstrukcję ziemną. W przypadku wału majdanu jego rdzeń tworzy twarda glina z soczewkami syckiego piasku 27 (W1) oraz glina przemieszana z piaskiem tworząca cętkowato-smużystą mozaikę 26 (W1). Strop tych warstw przykrywa ilasty piasek z bardzo dużą domieszką próchna 20 (W1), stanowiącego pozostałość po gałęziach graba pospolitego, wymieszanych z gliną, które miały za zadanie zabezpieczyć rdzeń wału przed ewentualnym rozmywaniem się. Dopiero ponad nimi znajduje się zewnętrzny płaszcz wału usypany z drobnoziarnistego, ilastego piasku z niewielkimi grudkami gliny 22 (W1) i drobnoziarnistego, pylastego piasku z nieliczną frakcją piasku gruboziarnistego 9 (W1) = 32 (W4) oraz wzmocniony na powierzchni ziemistym piaskiem 16 (W1) = 31 (W4) z liczną domieszką kamieni średnicy około 10 cm. Dopiero strop warstwy 16 (W1) = 31 (W4) oddaje przybliżony, pierwotny kształt wału grodziska. W wykopie 1, przecinającym do połowy wał od strony majdanu, wysokość wału względem ówczesnego poziomu majdanu wynosi około 3 m, a kąt nachylenia stoku wału wynosi około 20° (ryc. 17–18).

Z konstrukcją wału majdanu związane są także trzy struktury:

Ryc. 13. Plan warstwicowy grodziska w Pawełkach, st. 5 z zaznaczonymi wykopami badawczymi z sezonu 2014 (W i cyfra) i sondażami z 1974 roku (S i cyfra) (na podstawie pomiarów J. Błaszczyka, oprac. R. Solecki)

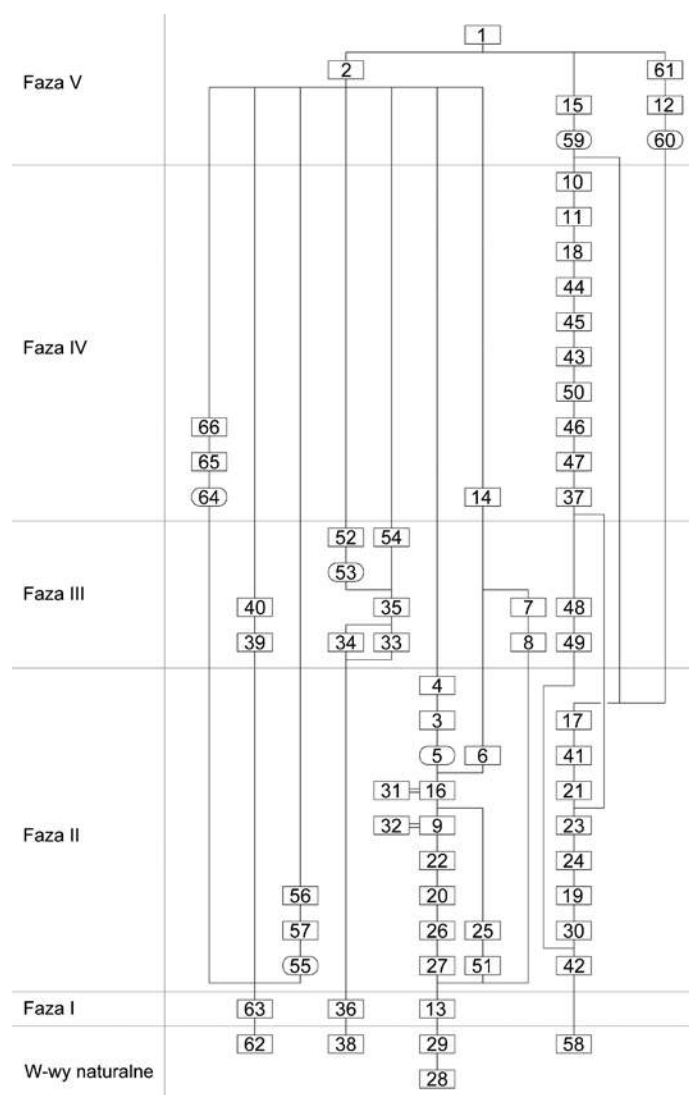
1. Kamienie 25 (W1) o średnicy około 30–40 cm, zadokumentowane na powierzchni majdanu, przy samej podstawie nasypu wału, w obrębie pasa piaszczystej ziemi 51 (W1) z pojedynczymi kamieniami o średnicy około 5–10 cm (ryc. 16). Zapewne pierwotnie zespół ten wyznaczał granicę sypania warstw niwelacyjnych tworzących wał, bowiem żadna z warstw nasypu nie przekracza tej linii.

2. Bruk kamienny 6 (W1) z dopasowanych do siebie kamieni o średnicy około 10–15 cm, zadokumentowany na szczycie wału i stoku od strony majdanu (ryc. 16). Miał on być może za zadanie zabezpieczyć jego powierzchnię przed rozmywaniem. Kamienie bruku wystąpiły także w obrębie warstwy 16 (W1), zalegającej poniżej, co świadczy o tym, że glina będąca głównym budulcem wału, po nasiąknięciu stawała się plastyczna i uniemożliwiałaby jego bezpieczne i sprawne użytkowanie. W trakcie badań zarejestrowano około 360 kamieni związanych z tym brukiem, które występowały na obszarze około 20 m².

3. W wykopie 1, na szczycie wału zadokumentowano owalny w planie, U-kształtny w przekroju dół posłupowy 5 (W1) o średnicy 30–35 cm i głębokości około 20 m. Jego wypełniskiem jest spiaszczona ziemia z domieszką próchna 4 (W1) (ryc. 16). We-

Ryc. 14. Pawełki, st. 5. Położenie wykopu 1 obejmującego wewnętrzny stok wału i majdan grodziska (fot. R. Solecki)

Ryc. 15. Diagram relacji dla jednostek stratygraficznych wydzielonych podczas badań grodziska w Pawełkach, st. 5 (oprac. R. Solecki)

wnątrz dołu zarejestrowano owalny kształt średnicy 20–25 cm z drobnoziarnistego, próchniczego piasku 3 (W1), który jest zapewne reliktem po słupie. Obiekt ten manifestował się już na poziomie warstwy 2 (W1), lecz był ewidentnie wkopany w szczyt wału. Pierwotnie dół mógł być głębszy, za czym przemawia warstwa erozyjna 14 (W1) u podstawy wału, świadcząca o rozmyciu i spłynięciu jego części. Dół posłupowy 55 (W5), o takim samym kształcie i wymiarach, zarejestrowano także w wykopie 5, przy samej krawędzi wschodniej majdanu, tuż przy skarpie doliny Pasłęki. Jego wypełniskiem był drobnoziarnisty piasek z domieszką organiczną 56 (W5), a wewnątrz znajdował się drobnoziarnisty piasek z dużymi ilościami próchna 57 (W5), będący reliktem po słupie (ryc. 22). Nie można więc wykluczyć, że słupy te związane były z palisadą, którą otoczono majdan.

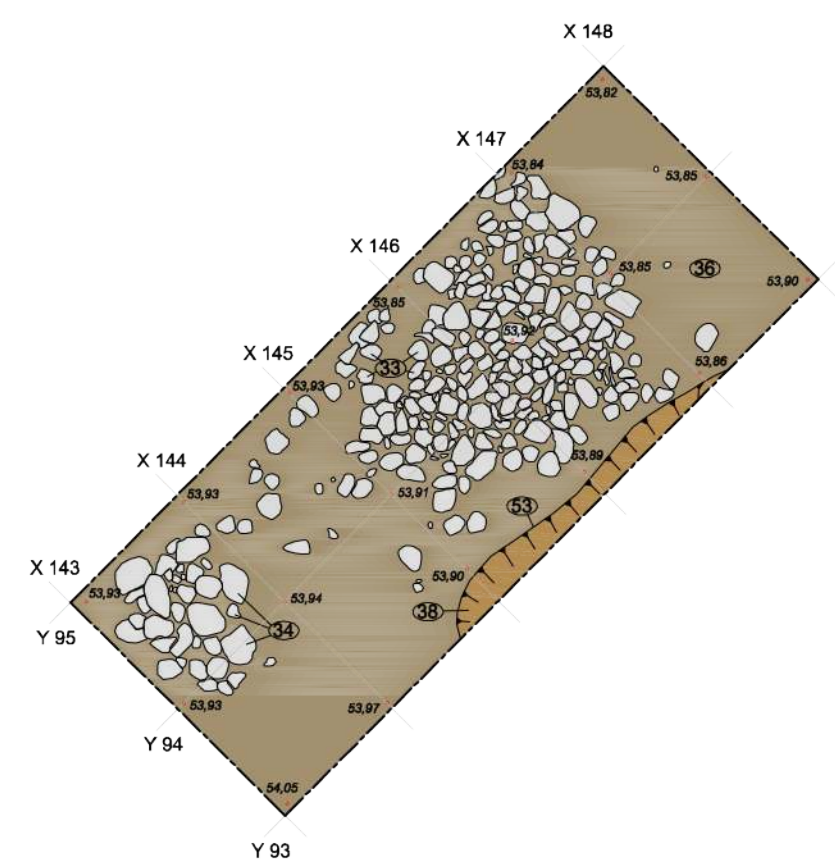
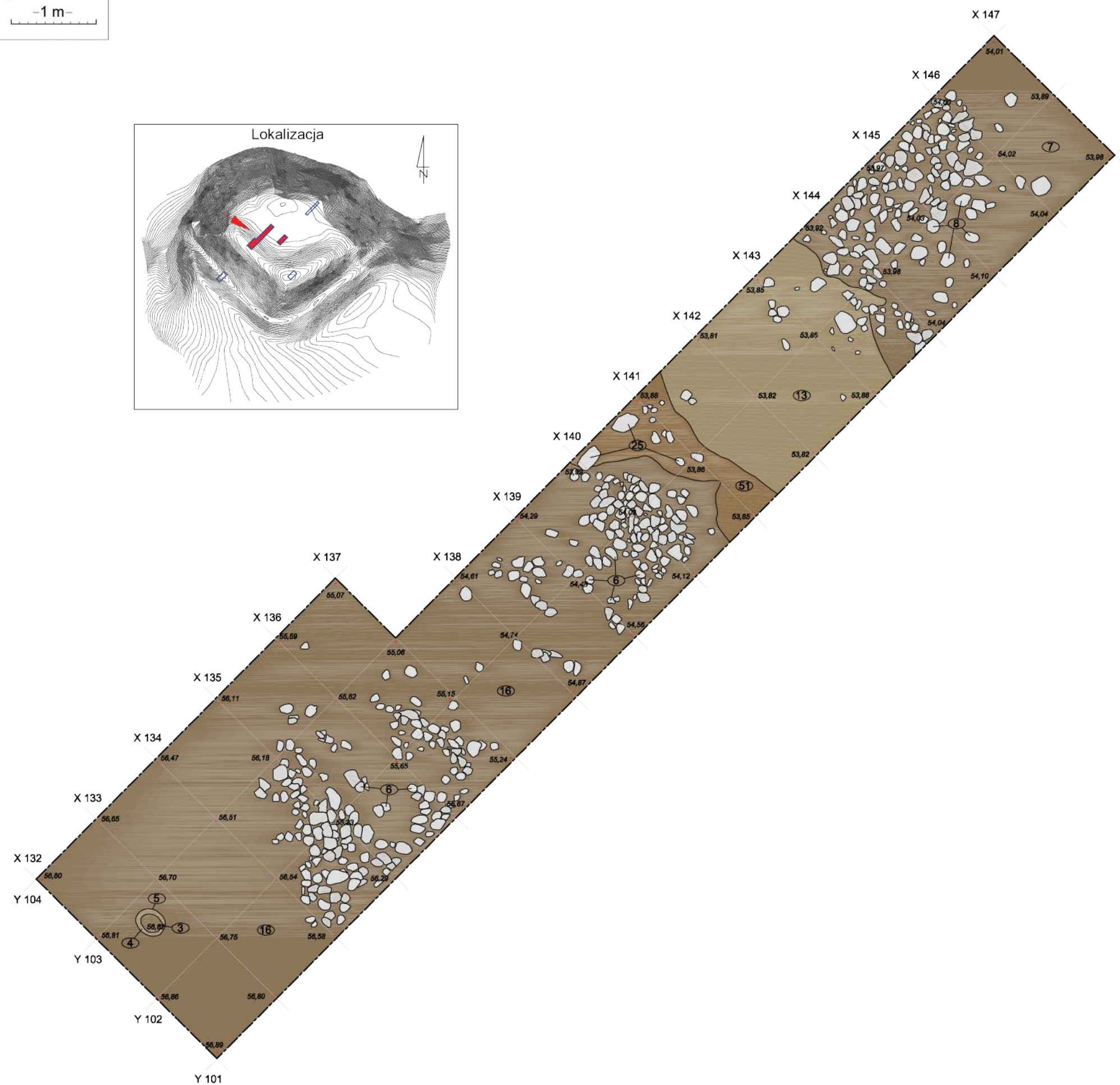
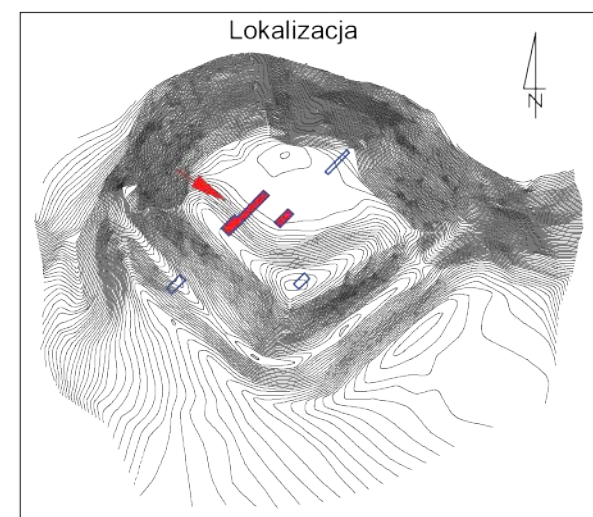
Wał zewnętrzny był budowany równocześnie z fosą lub tuż po niej. Świadczy o tym relacja stratygraficzna stwierdzona w wykopie 2 (ryc. 19). Prawdopodobnie po usypaniu wału majdanu z wykorzystaniem materiału pobieranego z przyszłej fosy, bezpośrednio ponad stropem calca wyprofilowano jej krawędź. Jej najniższy poziom osiąga około 47,7 m n.p.m. Do wyłożenia dna fosy wykorzystano glinę 42 (W2) z pojedynczymi kamieniami o średnicy do 6 cm. Częściowo ponad stropem tej warstwy znajdują się niwelacje z naprzemianległych laminacji łupiącej się gliny i ziemistego piasku 30 (W2) i z drobnoziarnistego piasku z frakcją ilastą 19 (W2), które tworzą podstawę przyszłego wału zewnętrznego. Właściwymi niwelacjami budującymi rdzeń wału zewnętrznego są kolejno: glina z soczewkami zbitego piasku 24 (W2), drobnoziarnisty, luźny piasek 23 (W2), próchnicza glina ze żwirem 21 (W2) oraz zbita, krusząca się glina poprzerastana korzeniami 41 (W2). Prawdopodobnie zewnętrzny płaszcz wału zewnętrznego tworzyła próchnicza glina 17 (W2) z pojedynczymi kamieniami o średnicy około 10 cm. Ma ona formę zbliżoną do warstwy 16 (W1) ze znajdującymi się ponad nią kamieniami 6 (W1).

W ten sposób wyprofilowane wały i fosa miały dużo wyraźniejsze różnice wysokości niż obecnie i wynosiły one pomiędzy koroną wału zewnętrznego a dnem fosy 4,7 m, a pomiędzy najwyższym punktem wału majdanu a dnem fosy 11,7 m.

Faza III

Z okresem funkcjonowania grodziska należy łączyć kamienne bruki występujące na obszarze majdanu. W trakcie badań uchwycono fragmenty czterech tego typu struktur. Te odsłonięte nieco szerzej miały w planie kształt owalnej przyzmy, nieco wypukłej w centrum, o średnicy do 3,5 m i wysokości do około 0,4 m. Zbudowane były z kamieni granitowych, rzadziej piaskowcowych lub kredowych o średnicy od 5 do 30 cm. Wokół części bruków możliwe było wydzielenie warstw o nieco odmiennych cechach od

Pawelki, st. 5
gm. Miłakowo
- 1 m -

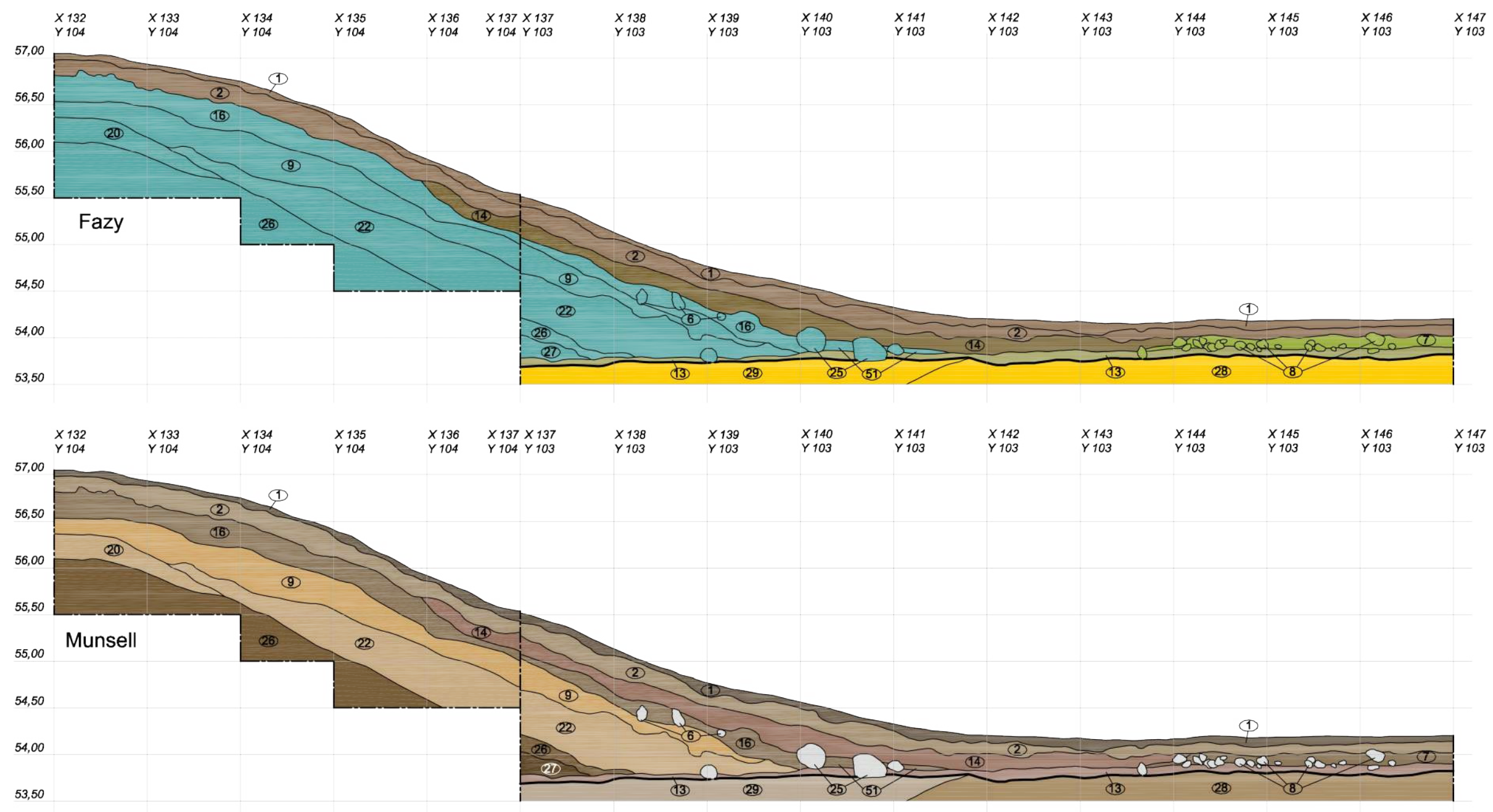
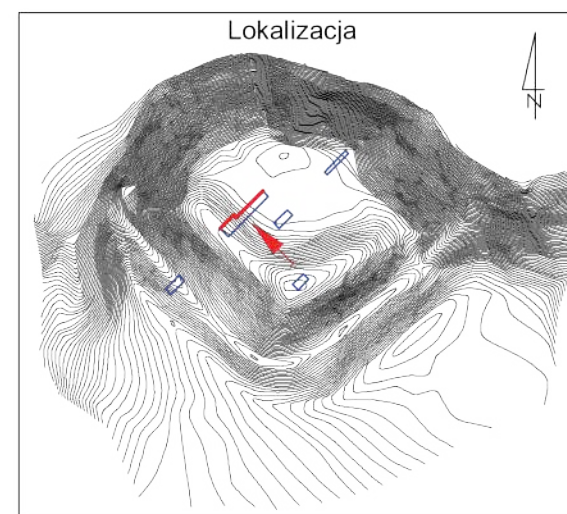

Ryc. 16. Pawelki, st. 5. Plan wykopu 1 i 3 na poziomie obiektów związanych z Fazą II i III (oprac. R. Solecki)

Pawełki, st. 5
gm. Miłakowo

- 1 m -

- Faza III
- Faza II
- Faza III
- Faza II
- Faza I
- Warstwy naturalne

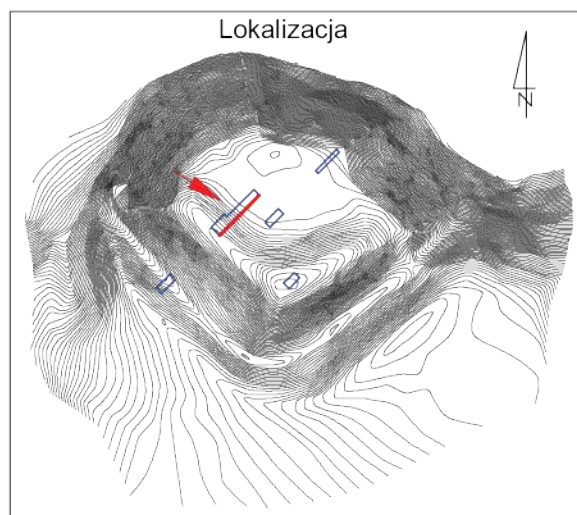
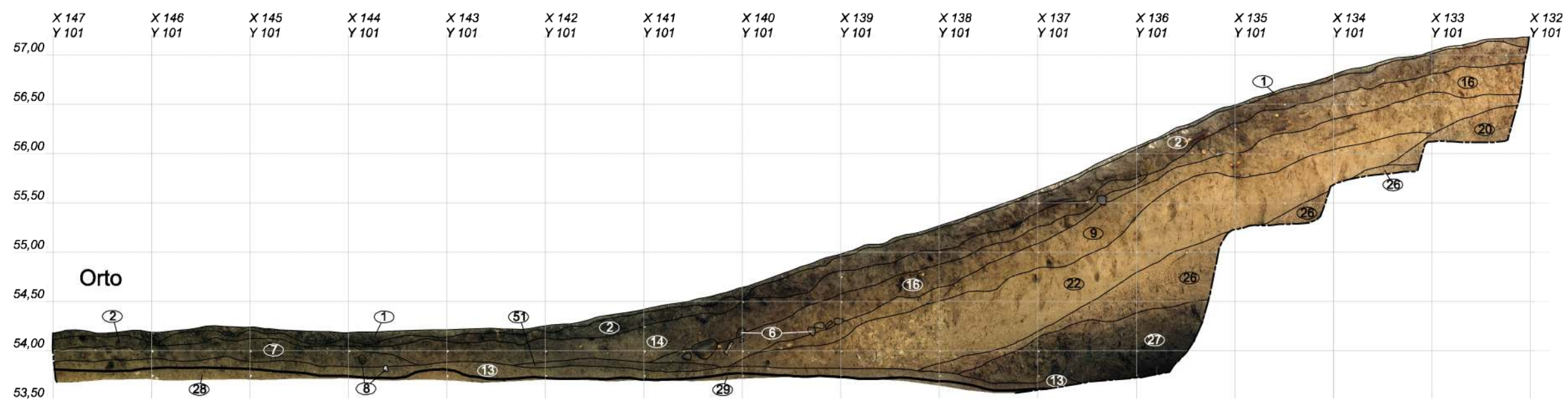
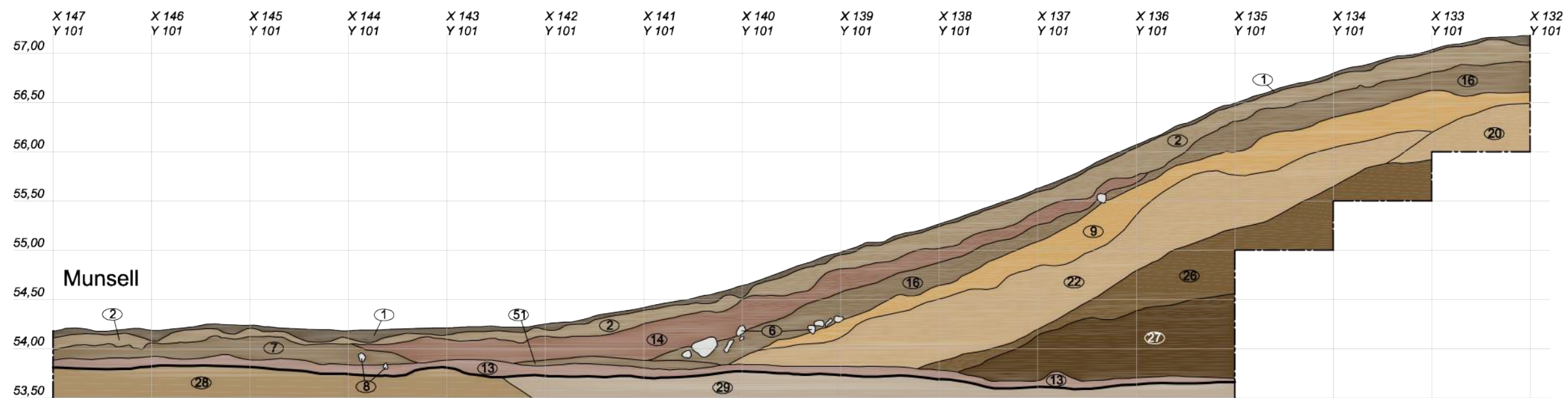
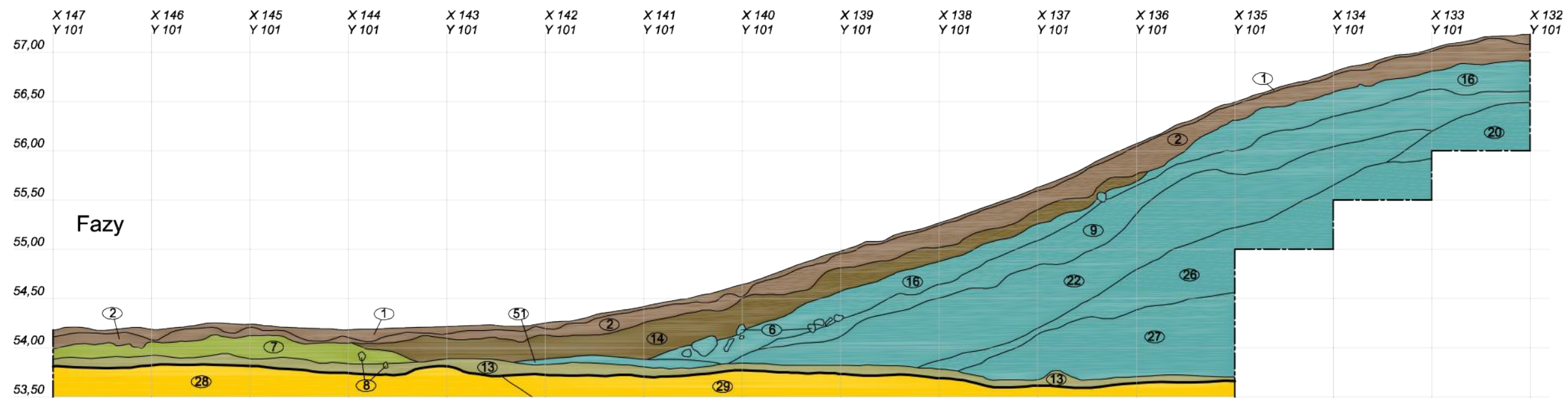

Ryc. 17. Pawełki, st. 5. Przekrój przez nawarstwienia grodziska widoczne w północnej ścianie wykopu 1 (oprac. R. Solecki)

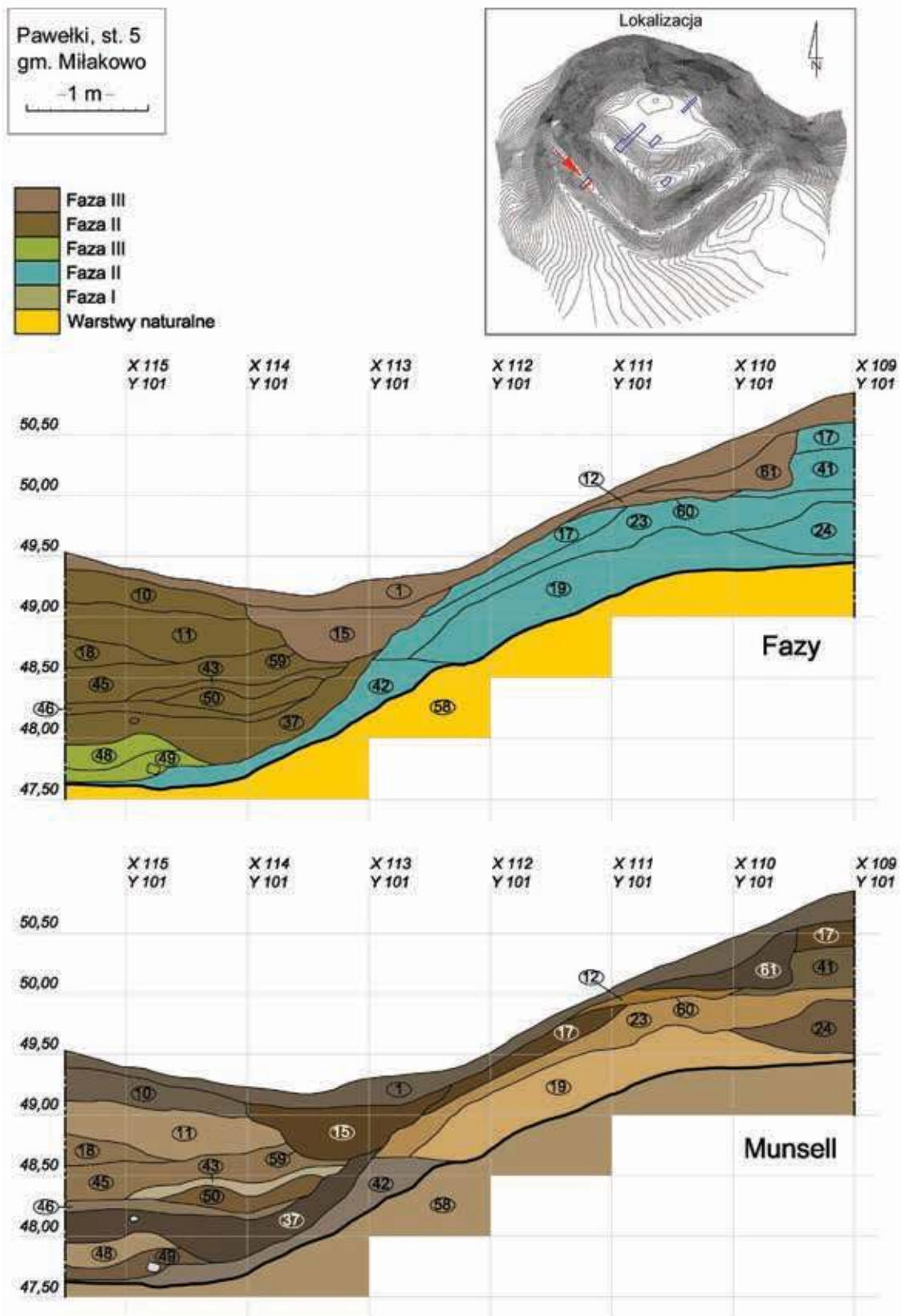
Pawelki, st. 5
gm. Miłakowo

- 1 m -

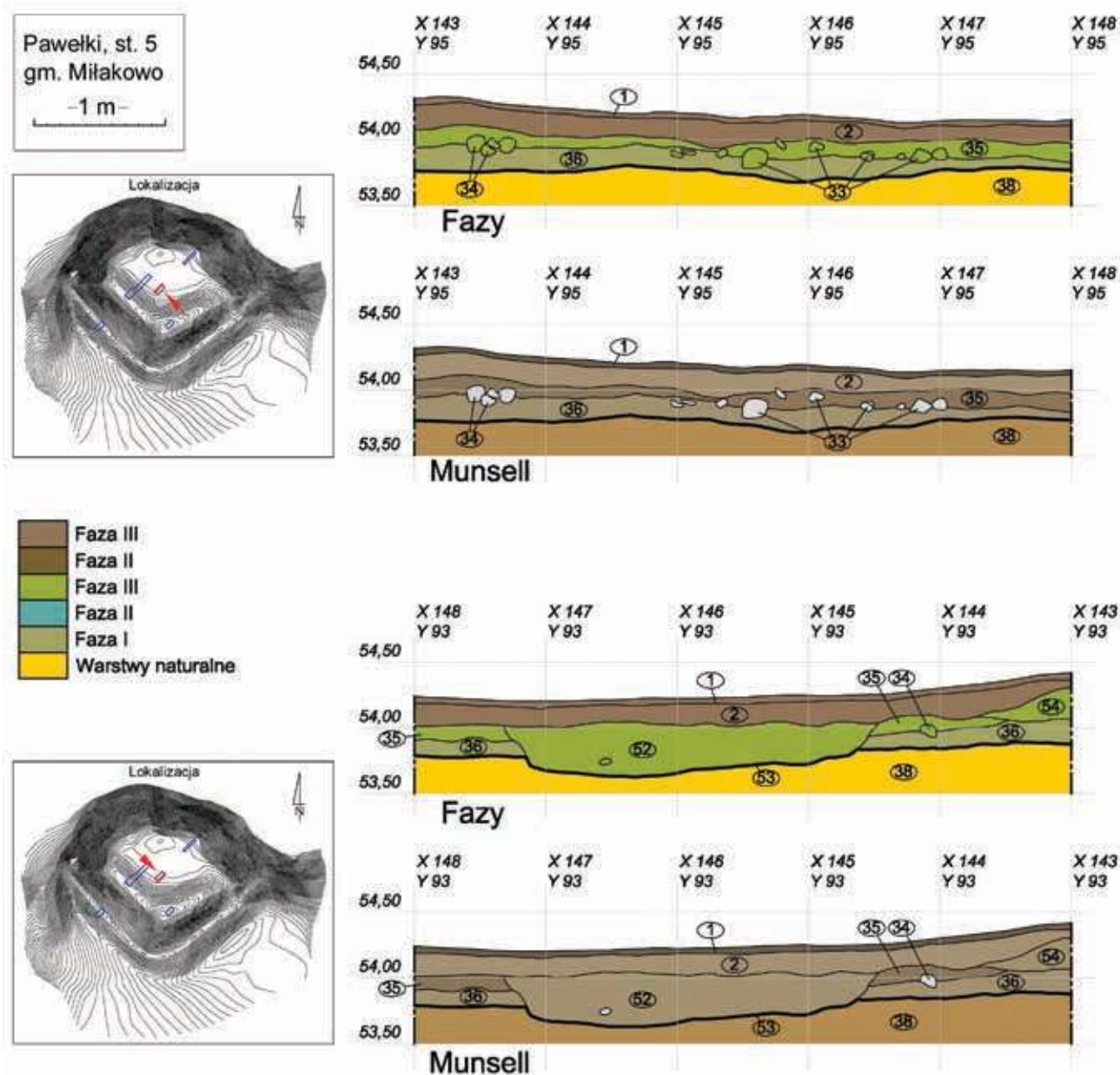
- Faza III
- Faza II
- Faza III
- Faza II
- Faza I
- Warstwy naturalne

Ryc. 18. Pawelki, st. 5. Przekrój przez nawarstwienia grodziska widoczne w południowej ścianie wykopu 1 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 19. Pawelki, st. 5. Przekrój przez nawarstwienia grodziska widoczne w południowej ścianie wykopu 2 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 20. Pawełki, st. 5. Przekrój przez nawarstwienia grodziska widoczne w północnej i południowej ścianie wykopu 3 (oprac. R. Solecki)

warstw sąsiadujących, co może świadczyć, że mogły być one obiektem jakichś intencjonalnych działań.

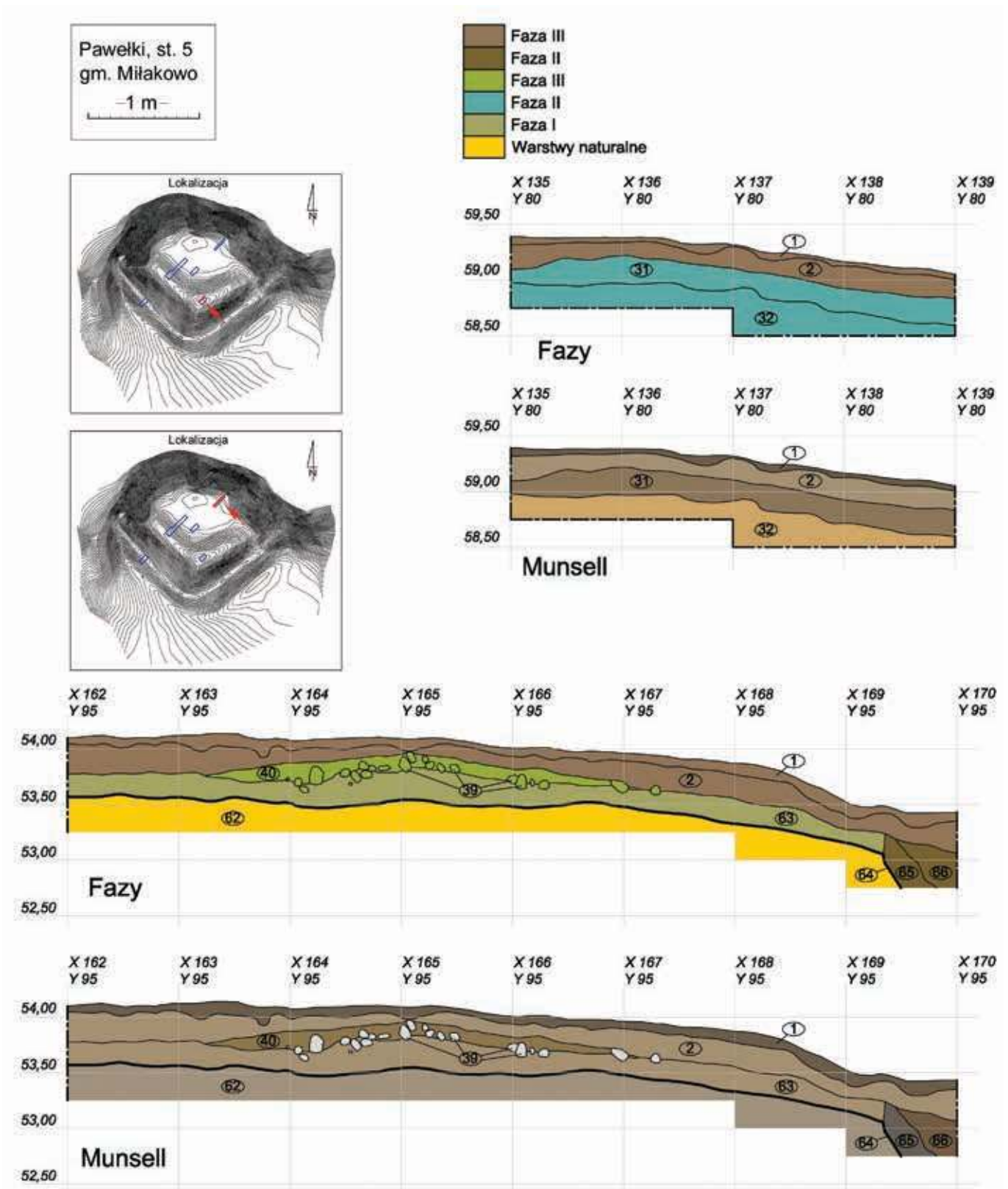
A. Bruk 8 (W1); zadokumentowano około 210 kamieni na powierzchni 7 m²; wokół bruku drobnziarnisty piasek z silną frakcją pylastą 7 (W1) (ryc. 16),

B. Bruk 33 (W3); zadokumentowano około 320 kamieni na powierzchni 5,5 m²; wokół bruku drobnziarnisty piasek z frakcją pylastą i niewielką domieszką gruboziarnistego piasku 35 (W3) (ryc. 16),

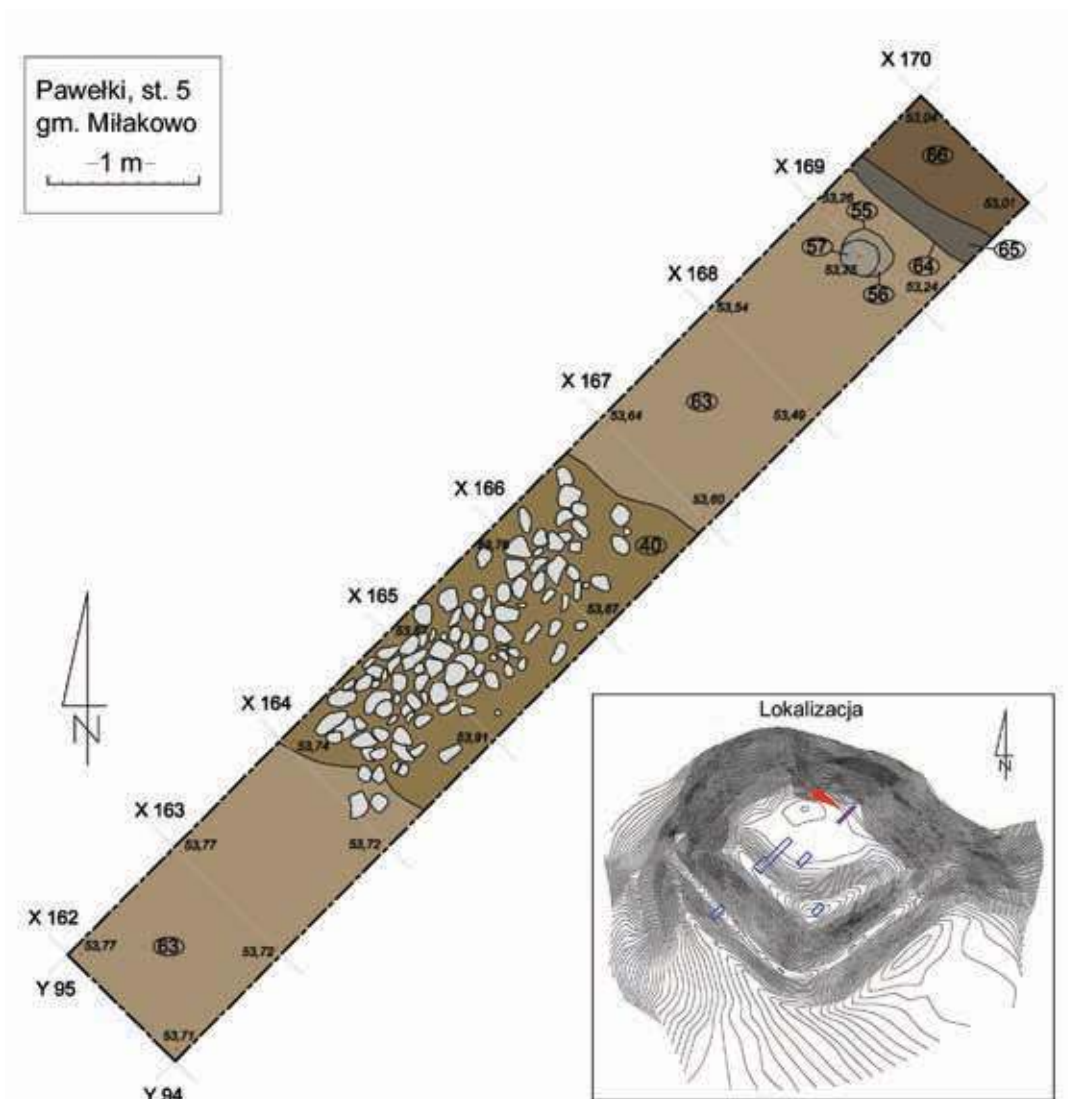
C. Bruk 34 (W3); zadokumentowano około 55 kamieni na powierzchni 1,8 m²; wokół bruku drobnziarnisty piasek z frakcją pylastą i niewielką domieszką gruboziarnistego piasku 35 (W3) (ryc. 16),

D. Bruk 39 (W5); zadokumentowano około 140 kamieni na powierzchni 3 m²; wokół bruku drobnziarnisty piasek z pojedynczymi smugami gruboziarnistego piasku 40 (W5) (ryc. 22).

Zbliżony rozmiar bruków i fakt znajdowania w ich obrębie pojedynczych fragmentów ceramiki i kości

Ryc. 21. Pawelki, st. 5. Przekrój przez nawarstwienia grodziska widoczne w północnych ścianach wykopów 4 i 5 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 22. Pawelki, st. 5. Plan wykopu 5 na poziomie obiektów związanych z Fazą II i III (oprac. R. Solecki)

zwierzęcych, może sugerować że są to reliktury tymczasowych domostw. Nie natrafiono jednak w obrębie żadnego z tych obiektów na pozostałości paleniska, ani na ewidentnie przepalone kamienie. O tym, że paleniska istniały, może jednak świadczyć występowanie drobnych węgielków w warstwach związanych z tym horyzontem osadniczym.

Jedyny obiekt, który można łączyć z brukami, to regularny, nieckowaty wkop 53 (W3), szerokości około 2,8 m i głębokości około 0,4 m znajdujący się bezpośrednio na południe od bruku 33 (W3) i pokrywający się z nim szerokością (ryc. 20). Wkop wcięty został ze stropu warstwy 35 (W3); miał ściany opadające pod kątem około 55° i lekko wklęsłe dno. Wypełniskiem jego była lekko przemieszana, piaszczysta ziemia z pojedynczymi kamykami 52 (W3). Urobek z wykopania

obiekту 53 (W3) w postaci drobno- i średnioziarnistego, ziemistego piasku 54 (W3) znajduje się na zachód od niego i tworzy niewielką hałdę u podstawy wału majdanu. Wewnątrz obiektu nie natrafiono na materiał zabytkowy, który mógłby sugerować jego funkcję.

Z okresem funkcjonowania grodziska wiążą się także nawarstwienia w obrębie fosy. Najstarsze z nich musiały powstać tuż po zakończeniu budowy, gdyż znajdują się bezpośrednio ponad wylepieniem dna fosy 42 (W2). Są to: zwarta glina ze żwirami 49 (W2) oraz zwarta glina, żwir i pojedyncze kamienie 48 (W2).

Faza IV

Fazę tę należy łączyć z powolnym niszczeniem grodziska wskutek czynników erozyjnych w okresie po jego

Tabela 1. Pawelki, st. 5. Badania w roku 2014. Katalog warstw i obiektów oraz ich zależności stratygraficznych (oprac. R. Solecki)

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
1	-	1, 2, 3, 4, 5	Całe stanowisko	Całe stanowisko	Próchnicza ziemia poprzerastana korzeniami; miąższość do 15 cm; darń; w jej obrębie pojedyncze fragmenty ceramiki i kości zwierzęce oraz dwa przedmioty żelazne	10YR 4/2	-	2, 15, 61
2	-	1, 3, 4, 5	Wały i majdan grodziska	X=132-147; Y=101-104	Drobnoziarnisty, ziemisty piasek; miąższość do 20 cm; współczesny humus leśny; w jego obrębie pojedyncze fragmenty ceramiki i kości zwierzęce	10YR 6/3	1	4, 14, 40, 54, 56, 66
3	5	1	Korona wału grodziska	X=132,20-132,80; Y=102,40-103	Drobnoziarnisty, próchniczny piasek tworzący owalny kształt o średn. 20-23 cm; prawdopodobnie relikty słupa w dołku postupowym 5	2,5Y 5/3	4	5
4	5	1	Korona wału grodziska	X=132,20-132,80; Y=102,40-103	Spiazszona ziemia z domieszką próchną; wypełnisko dołu postupowego 5	2,5Y 6/3	2	3
5	5	1	Korona wału grodziska	X=132,20-132,80; Y=102,40-103	Dolek postupowy; owalny w planie, U-kształtny w przekroju; średn. 30-35 cm, gł. ok. 20 cm		3	16
6	-	1	Korona wału grodziska i jego stok od strony majdanu	X=132-140,40; Y=101-104	Kamienie o średn. 10-15 cm; bruk kamienny pokrywający koronę wału grodziska i jego stok od strony majdanu; pomiędzy kamieniami gruda polepy i pojedyncze kości zwierzęce		2, 14	16
7	-	1	Majdan grodziska	X=143,20-147; Y=101-103	Drobnoziarnisty piasek z silną frakcją pylastą; miąższość do 30 cm; występuje w obrębie bruku 8; w jego obrębie pojedyncze fragmenty ceramiki i kość zwierzęca	10YR 5/3	14	8
8	-	1	Majdan grodziska	X=143,20-147; Y=101-103	Ok. 210 kamieni o średn. 5-10 cm; bruk kamienny na majdanie grodziska		7	13
9=32	-	1, 4	Korona wału grodziska i jego stok od strony majdanu	X=132-139; Y=78-104	Drobnoziarnisty, pylasty piasek z nieliczną frakcją piasku gruboziarnistego, w części stropowej ziemiste przemycia; miąższość do 40 cm; nasyp wału grodziska	10YR 7/6 80%; 10YR 5/3 20%	16	22
10	-	2	Fosa	X=113,20-115,50; Y=101-103	Gliniasta ziemia z nielicznym żwirem; miąższość do 30 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	10YR 4/2	59	11
11	-	2	Fosa	X=113,10-115,50; Y=101-103	Piaszczysto-gliniasta ziemia z domieszką organiczną; miąższość do 40 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	10YR 6/4	10	18
12	60	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy	X=109-112; Y=101-103	Gliniasta ziemia z nielicznymi kamykami o średn. do 3 cm; wypełnisko obiektu 60	10YR 5/8	61	60
13	-	1	Majdan grodziska oraz obszar pod wałem grodziska	X=132-147; Y=101-104	Drobnoziarnisty piasek z drobnym żwirem, grudkami polepy i spalenizny; miąższość do 20 cm; poziom użytkowy poprzedzający budowę wałów grodziska	2,5YR 6/3	8, 27, 51	29
14	-	1	Stok wału grodziska od strony majdanu i częściowo obszar majdanu u podstawy wału	X=136,50-142,70; Y=101-103	Ziemisty piasek z drobnym żwirem i kamykami oraz śladami spalenizny; miąższość do 30 cm; prawdopodobnie spływ erozyjny poziomu użytkowego z wału grodziska; w jego obrębie pojedyncze fragmenty ceramiki, kości zwierzęce oraz krzemień i fragment przedmiotu żelaznego	2,5YR 5/4	2	6, 7
15	59	2	Fosa	X=112,80-114,50; Y=101-103	Zwarta, twarda glina z kamykami o średn. do 4 cm; wypełnisko obiektu 59	10YR 3/4	1	59
16=31	-	1, 4	Korona wału grodziska i jego stok od strony majdanu	X=132-139; Y=78-102,30	Ziemisty piasek z liczną domieszką kamieni o średn. ok. 10 cm; miąższość do 30 cm; zewnętrzny płaszcz wału grodziska	10YR 5/3	5, 6	9, 25
17	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy i fosa	X=109-111,30; Y=101-103	Próchnicza glina z pojedynczymi kamieniami o średn. ok. 10 cm; miąższość do 20 cm; zewnętrzny płaszcz wału zewnętrznego	10YR 3/4	59, 60	41
18	-	2	Fosa	X=109-115,50; Y=101-103	Zwarta glina; miąższość do 45 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	10YR 5/4	11	44
19	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy i fosa	X=109-111; Y=101-103	Drobnoziarnisty piasek z frakcją ilastą; miąższość do 40 cm; podstawa wału zewnętrznego	10YR 7/6	24	30
20	-	1	Korona wału grodziska	X=132-136,20; Y=101-104	Ilasty piasek z bardzo dużą domieszką próchną z białym nalotem; miąższość do 40 cm; zabezpieczenie trzonu wału grodziska	10YR 7/4 70%; 10YR 4/3 30%	22	26
21	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy	X=109-110,80; Y=101-103	Próchnicza glina ze żwirem o średn. 2 cm; miąższość do 25 cm; nasyp wału zewnętrznego	10YR 4/3	41	23

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
22	-	1	Wał grodziska	X=132,80-139,20; Y=101-104	Drobnoziarnisty, ilasty piasek z niewielkimi grudkami gliny; miąższość do 70 cm; nasyp wału grodziska	10YR 7/4	9	20
23	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy i fosa	X=109-110; Y=101-103	Drobnoziarnisty, luźny piasek; miąższość do 25 cm; nasyp wału zewnętrznego	10YR 6/6	21, 37	24
24	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy	X=109-109,80; Y=101,60-103	Gлина z soczewkami zbitego piasku; miąższość do 40 cm; nasyp wału zewnętrznego	10YR 4/3	23	19
25	-	1	Podstawa wału grodziska po stronie majdanu	X=139-140,10; Y=101-103	Duże kamienie o średn. 20-35 cm ułożone na majdanie, wzdłuż podstawy wału grodziska; prawdopodobnie wyznaczenie zasięgu sypania wału		16	51
26	-	1	Wał grodziska	X=132-139; Y=101-104	Gлина przemieszana z piaskiem tworząca cętkowato-smużystą mozaikę; miąższość do 120 cm; trzon wału grodziska	10YR 4/4 60%; 10YR 7/4 40%	20	27
27	-	1	Wał grodziska	X=132-139; Y=101-104	Twarda glina z soczewkami sypkiego piasku; miąższość do 150 cm; trzon wału grodziska	10YR 3/4	26	13
28	-	1	Majdan grodziska oraz obszar pod wałem grodziska		Zwarty ilasty piasek z domieszką drobnoziarnistego piasku; calec	10YR 6/4	29	-
29	-	1	Majdan grodziska oraz obszar pod wałem grodziska		Drobnoziarnisty piasek z delikatnymi smugami żelazistych wytrąceń; calec	10YR 7/2	13	28
30	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy i fosa	X=109-109,30; Y=101,70-103	Naprzemianległe laminacje łupiącej się gliny i ziemistego piasku; miąższość do 40 cm; podstawa wału zewnętrznego	10YR 5/6	19	42
33	-	3	Majdan grodziska	X=143-144,40; Y=93,80-95	Ok. 320 kamieni granitowych (80%) i piaskowcowych (20%) o średn. 5-30 cm; bruk kamienny na majdanie grodziska; pomiędzy kamieniami fragment ceramiki		35	36
34	-	3	Majdan grodziska	X=144,40-147,40; Y=93-95	Ok. 55 kamieni granitowych o średn. 5-20 cm; bruk kamienny na majdanie grodziska		35	36
35	-	3	Majdan grodziska	X=143-148; Y=93-95	Drobnoziarnisty piasek z frakcją pylistą i niewielką domieszką gruboziarnistego piasku; miąższość do 25 cm; występuje w obrębie bruku 33 i 34	10YR 5/3	53, 54	33, 34
36	-	3	Majdan grodziska	X=143-148; Y=93-95	Szary drobny piasek z drobnym żwirem, grudkami polepy i spalenizny; miąższość do 25 cm; poziom użytkowy poprzedzający budowę wałów grodziska	2,5Y 6/3	33, 34	38
37	-	2	Fosa	X=112,50-115,50; Y=101-103	Gliniasta ziemia z bardzo dużą domieszką organiczną oraz z pojedynczymi kamieniami o średn. do 10 cm; miąższość do 40 cm; zamulisko fosy	10YR 3/2	47	23, 48
38	-	3	Majdan grodziska	X=143-148; Y=93-95	Gлина z horyzontalnymi smugami piasku; calec	10YR 6/6	36	-
39	-	5	Majdan grodziska	X=164-167; Y=94-95	Ok. 140 kamieni o średn. 5-25 cm; bruk kamienny na majdanie grodziska; w jego obrębie niewielki, płaski kamień z otworkami		40	63
40	-	5	Majdan grodziska	X=163,10-167,20; Y=94-95	Drobnoziarnisty piasek z pojedynczymi smugami gruboziarnistego piasku; miąższość do 25 cm; występuje w obrębie bruku 39; w jego obrębie pojedyncze fragmenty ceramiki	2,5Y 5/4	2	39
41	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy	X=109-115,50; Y=101-103	Zbita, krusząca się glina poprzerastana korzeniami; miąższość do 35 cm; nasyp wału zewnętrznego	2,5Y 4/3	17	21
42	-	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy i fosa	X=109-115,50; Y=101-103	Gлина z pojedynczymi kamieniami o średn. do 6 cm; miąższość do 35 cm; wylepienie dna fosy	10YR 5/2	30, 49	58
43	-	2	Fosa	X=113,10-115,10; Y=101-103	Drobny, luźny piasek ze żwirem o średn. do 3 cm, w dolnych partiach przemieszany z gliną; miąższość do 10 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	2,5Y 7/3	45	50
44	-	2	Fosa	X=113,50-115,50; Y=101,30-103	Drobnoziarnisty piasek przemieszany z gliną; miąższość do 20 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	2,5YR 7/3	18	45
45	-	2	Fosa	X=113,10-115,50; Y=101-103	Gлина z domieszką jasnego piasku; miąższość do 30 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	10YR 5/4	44	43

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
46	-	2	Fosa	X=113,50-115,50; Y=101-103	Ciemnobrązowa, zwarta, łupiąca się glina lekko poprzerastana korzeniami; miąższość do 10 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	10YR 5/3	50	47
47	-	2	Fosa	X=113,20-115,50; Y=101,20-103	Gлина z substratem organicznym i pojedynczymi kamieniami; miąższość do 30 cm; spływ erozyjny ze stoku wału na warstwę wypełniska fosy	2,5Y 5/4	46	37
48	-	2	Fosa	X=114,30-115,50; Y=101-102,40	Zwarta glina, żwir i pojedyncze kamienie; miąższość do 25 cm; wypełnisko fosy	10YR 6/4	37	49
49	-	2	Fosa	X=114,20-115,50; Y=101-103	Zwarta glina ze żwirem; miąższość do 25 cm; wypełnisko fosy	10YR 4/3	48	42
50	-	2	Fosa	X=113,30-114,90; Y=101-102,20	Łupiąca się glina poprzerastana korzeniami; miąższość do 20 cm; spływ erozyjny w obrębie fosy	10YR 4/4	43	46
51	-	1	Podstawa wału grodziska po stronie majdanu	X=141-142; Y=101-103	Piaszczysta ziemia z pojedynczymi kamieniami o średn. do 4 cm; miąższość do 10 cm; prawdopodobnie wyznaczenie zasięgu sypania wału	10YR 5/4	25	13
52	53	3	Majdan grodziska	X=144-147; Y=93	Lekko przemieszana, piaszczysta ziemia z pojedynczymi kamykami; wypełnisko obiektu 53	2,5Y 6/3	2	53
53	53	3	Majdan grodziska	X=144-147; Y=93	Regularny, nieckowaty wkop; szer. ok. 280 cm, gł. ok. 40 cm; ściany opadające pod kątem ok. 55°; lekko wklęsłe dno		52	35
54	-	3	Majdan grodziska	X=143; Y=93	Drobno- i średnioziarnisty, ziemisty piasek; miąższość do 30 cm; prawdopodobnie urobek z wykopania obiektu 53	2,5Y 6/3	2	35
55	55	5	Krawędź majdanu grodziska od strony rzeki	X=168-169; Y=94	Dolek posłupowy; owalny w planie, U-kształtny w przekroju; średn. 30-35 cm, gł. 25 cm		57	63
56	55	5	Krawędź majdanu grodziska od strony rzeki	X=168-169; Y=94	Drobnoziarnisty piasek z domieszką organiczną; wypełnisko dołu posłupowego 55	10YR 6/2	2	57
57	55	5	Krawędź majdanu grodziska od strony rzeki	X=168-169; Y=94	Drobnoziarnisty piasek z dużymi ilościami próchna; prawdopodobnie relikt słupa w dole posłupowym 55	10YR 6/1	56	55
58	-	2	Obszar pod wałem zewnętrznym od strony fosy i fosa	X=109-115,50; Y=101-103	Gлина z dużą domieszką drobno- i średnioziarnistego piasku tworzącego niewielkie laminacje; calec	10YR 6/4	42	-
59	59	2	Fosa	X=112,80-114,50; Y=101-103	Niewielki, nieckowaty w profilu rów; szer. ok. 170 cm, gł. ok. 40 cm		15	10, 17
60	60	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy	X=109-113; Y=101-103	Niewielka półka szer. ok. 130 cm wycięta w stoku wału zewnętrznego od strony fosy; stanowisko ogniowe z okresu II wojny światowej		12	17
61	60	2	Stok wału zewnętrznego od strony fosy	X=109-113; Y=101-103	Gliniasta ziemia; wypełnisko obiektu 60	10YR 3/2	1	12
62	-	5	Majdan grodziska	X=162-170; Y=94-95	Zwarty, drobnoziarnisty i ilasty piasek ze smugami gruboziarnistego piasku; calec	10YR 6/2	63	-
63	-	5	Majdan grodziska	X=162-166,30; Y=94-95	Zwarty, drobno- i średnioziarnisty piasek z pojedynczymi grudkami spalenizny; miąższość do 25 cm; poziom użytkowy poprzedzający budowę wałów grodziska	10YR 6/3	39, 55, 64	62
64	64	5	Krawędź majdanu grodziska od strony rzeki	X=168,80-169,20; Y=94,30-94,80	Prawdopodobnie krawędź po obsunięciu się ziemi		65	63
65	64	5	Krawędź majdanu grodziska od strony rzeki	X=168,80-169,20; Y=94,30-94,80	Lekko przemieszana ziemia i piasek; wypełnisko obiektu 64	10YR 4/1	66	64
66	64	5	Krawędź majdanu grodziska od strony rzeki	X=168,80-169,20; Y=94,30-94,80	Piaszczysta ziemia; wypełnisko obiektu 64	10YR 4/3	2	65

opuszczeniu, a także z epizodycznym użytkowaniem grodziska już w okresie nowożytnym. Na majdanie grodziska uchwycono wyraźny poziom związany z erozją jego wałów. Tworzy go ziemisty piasek z drobnym żwirem i kamieniami oraz śladami spalenizny 14 (W1) o miąższości do 30 cm, koncentrujący się u podnóża wału. Podobnie jest w fosie tyle, że tam miąższość warstw erozyjnych jest zdecydowanie większa. Konglomerat ten tworzą kolejno: gliniasta ziemia 37 (W2) z bardzo dużą domieszką organiczną i białym nalotem grzybiczym oraz z pojedynczymi kamieniami średnicy do 10 cm, glina z substratem organicznym i pojedynczymi kamieniami 47 (W2), zwarta, łupiąca się glina lekko poprzerastana korzeniami 46 (W2), łupiąca się glina poprzerastana korzeniami 50 (W2), drobny, luźny piasek ze żwirem 43 (W2), glina z domieszką jasnego piasku 45 (W2), drobnziarnisty piasek przemieszany z gliną 44 (W2), zwarta glina 18 (W2) i piaszczysto-gliniasta ziemia z domieszką organiczną 11 (W2). Różne proporcje substratów mineralnych i organicznych w kolejnych laminacjach spływów są zapewne podyktowane odmiennymi warunkami panującymi na stanowisku. Inne warstwy erodowały i odkładały się, gdy grodzisko było jeszcze niezarośnięte i odsłonięte w okresie bezpośrednio po jego opuszczeniu, a inne gdy porosło roślinnością. Jedną z najmłodszych warstw, które wytworzyły się w fosie w ten sposób jest gliniasta ziemia z nielicznym żwirem 10 (W2). Jej strop wyznacza pierwszą połowę XX w. Zapewne także w tym okresie doszło do obsunięcia się części stoku grodziska w jego wschodniej części. Śladem po tym zdarzeniu jest krawędź 64 (W5) widoczna tuż obok dołu postłupowego 55 (W5) (ryc. 21). Być może to właśnie palisada osłabiła spójność ziemi w tym miejscu i doprowadziła do jej odsłonięcia się. W obrębie oberwanych warstw znajduje się lekko przemieszana ziemia i piasek 65 (W5) i piaszczysta ziemia 66 (W5).

Faza V

Na XX w. można datować obiekty zadokumentowane w wykopie 2, związane prawdopodobnie z walkami podczas II wojny światowej. Pierwszy z nich to niewielki, nieckowaty w profilu rów 59 (W2) o szerokości około 1,7 m i głębokości około 0,4 m, znajdujący się na dnie fosy i mający układ równoległy do jej osi. Wcięto go ze stropu warstwy 10 (W2). Jego wypełniskiem jest zwarta, twarda glina 15 (W2) z kamykami średnicy do 4 cm, w której znaleziono łuski i pociski do karabinu. Drugim obiektem jest niewielka półka 60 (W2) o szerokości około 1,3 m wycięta w stoku wału zewnętrznego od strony fosy. Na jej dnie znajduje się gliniasta ziemia z nielicznymi żwirem 12 (W2), a wypełniskiem jest gliniasta ziemia 61 (W2). Obecność tych obiektów świadczy, że w trakcie II wojny światowej znajdowało się tu jakieś tymczasowe stanowisko ogniowe.

Obecny poziom użytkowy na obszarze grodziska tworzy drobnziarnisty, ziemisty piasek 2 (W1, W3, W4, W5) będący warstwą humusu leśnego oraz próchnicza ziemia poprzerastana korzeniami 1 (W1, W2, W3, W4, W5) będąca poziomem darni.

ZNALEZISKA Ceramika

Główną grupę zabytków tworzy ceramika, której znaleziono 34 fragmenty (tab. 2). W większości są one bardzo silnie rozdrobnione (tab. 3), żaden nie pozwala na odtworzenie pełnej formy naczynia, a tylko pojedyncze posiadają cechy diagnostyczne umożliwiające określenie chronologii.

Materiał ceramiczny podzielono na trzy grupy technologiczno-surowcowe:

GTS 1. Ceramika wykonana ze źle wyrobionej masy ceramicznej z dużą ilością drobnej, średniej i grubej domieszki schudzającej – ostrokrawędziowego piasku i drobin startego granitu. Grubość ścianki wynosi około 7 mm i rozwarstwia się. Wypał jest utleniający. Kolor ścian zewnętrznych jest ciemnopomarańczowy i brązowy, ściany wewnętrzne są szare. Przełam jest dwukolorowy – ściana zewnętrzna jaśniejsza, przełom i ściana wewnętrzna ciemne. Powierzchnia zewnętrzna jest chropowata, powierzchnia wewnętrzna szorstka. Na ściankach wyraźnie widoczna domieszka oraz ślady lepienia ręcznego. Jedyne dwa fragmenty wylewów znaleziono w różnych jednostkach stratygraficznych i pomimo, że nieznacznie różnią się grubością ścianek, mają tę samą formę – krawędź wyoblona, lekko wywinęta na zewnątrz. Tego rodzaju materiał ceramiczny można wiązać z grupą I ceramiki wg typologii Łucji Okulicz i datować na fazę D okresu halsztackiego. Naczynia o podobnym wylewie znane są z niedalekich stanowisk w Starym Dzierzgoniu, pow. sztumski i Kretowinach, gm. Morąg, pow. ostródzki, a dalej w Łęczach, gm. Tolkmicko, pow. elbląski⁸ (tabl. 1:1–3).

GTS 2. Ceramika wykonana z dość dobrze wyrobionej masy ceramicznej z dużą ilością drobnej domieszki schudzającej – piasku, drobin startego granitu i miki. Grubość ścianki wynosi 4–7 mm. Wypał jest utleniający. Kolor ścian jest pomarańczowy, brązowy i szary. Przełam jest albo jednokolorowy, takiej samej barwy jak ścianki, albo trójkolorowy ze ściankami jasnymi, a przełomem ciemnoszarym. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna jest lekko szorstka ze śladami zagładzania i obtaczania. Sporadycznie na ściankach widoczna jest domieszka i ślady ręcznego lepienia. Znalezione fragmenty den są lekko wklęsłe. Oba wylewy są lekko odgięte na zewnątrz. Jedna krawędź wylewu jest ścięta na płasko, druga na zewnątrz. Przy obu fragmentach zanotowano wrąb na pokrywkę. Zanotowano trzy przypadki ornamentowania brzu-

⁸ Ł. Okulicz 1970: 24–31, 256–258; J. Okulicz 1973: 261–264.

Tabela 2. Zestawienie ilościowe fragmentów ceramiki z grodziska w Pawelkach, st. 5 (oprac. R. Solecki)

Faza	Jednostka stratygraficzna	Liczba fragmentów łączne	Liczba różnych naczyń	Wylewy		Szyki	Brzośce				Części przydanne		Dna		Chronologia			Grupy technologiczno-surowcowe									
				Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)		Liczba fr. ogółem	Chropowacane	Szorstkie	Nieokręslone	Ornamentowane	Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Wczesna epoka żelaza	Wczesne średniowiecze	Późne średniowiecze	1. Ceramika z wczesnej epoki żelaza	2. Ceramika tradycyjna	3. Ceramika ceglasta	Nieokręslone							
III	7	6	3			1	4	2	2	1	1	1	1	25		6				6							
III	33	1	1				1	1		1					1						1						
III	40	2	2				1	1						30	1	1					1						
IV	14	5	3				5	5	1							5											
V	1	10	5	4	15		6	1	6	1						7	3										
V	2	10	7	2	15		6	4	2	1				25		7	1										
Razem		34	21	6	30	1	23	2	18	4	5	1	4	80	4	27	1	4	4	27	1	4	4	27	1	2	2

śca za pomocą bardzo płytkich, szerokich na około 2–3 mm dookolnych rowków z wyraźną krawędzią. Raz wystąpiły rowki w tych samych rozmiarach, lecz bez wyraźnej krawędzi, wyoblone. Zadokumentowano także niewielki, dookolny grzbiet, szerokości około 7 mm i wysokości około 2 mm, wyprofilowany z masy ceramicznej, a nie doklejany, który umiejscowiony był zapewne nieco poniżej wylewu naczynia. Poszczególne elementy odnalezonego zbioru mają swoje analogie w odległych o około 70 km Węgrach, gm. Sztum, pow. sztumski. Materiał ten można datować na wczesne średniowiecze, zapewne XI–XIII wiek⁹ (tabl. 1:4–12).

GTS 3. Ceramika wykonana z dobrze wyrobionej masy ceramicznej z bardzo małą ilością drobnej domieszki schudzającej – drobin startego granitu. Grubość ścianki wynosi do 7 mm. Wypał jest utleniający. Kolor ścian jest pomarańczowy. Przełam jest dwukolorowy – ściana zewnętrzna jaśniejsza, przełom i ściana wewnętrzna ciemniejsze. Powierzchnie zewnętrzna i wewnętrzna są gładkie. Na ściankach widoczne są ślady toczenia na kole. Tego typu materiał ceramiczny zaczyna powszechnie występować od około drugiej połowy XV w., a powszechny jest w wieku XVI¹⁰ (tabl. 1:13).

W zbiorze fragmentów ceramiki z grodziska w Pawelkach, st. 2 dominuje ceramika wczesnośredniowieczna, której znaleziono 27 fragmentów. Do pojedynczych należą znaleziska ceramiki pradziejowej (cztery fragmenty) i nowożytnej (jeden fragment).

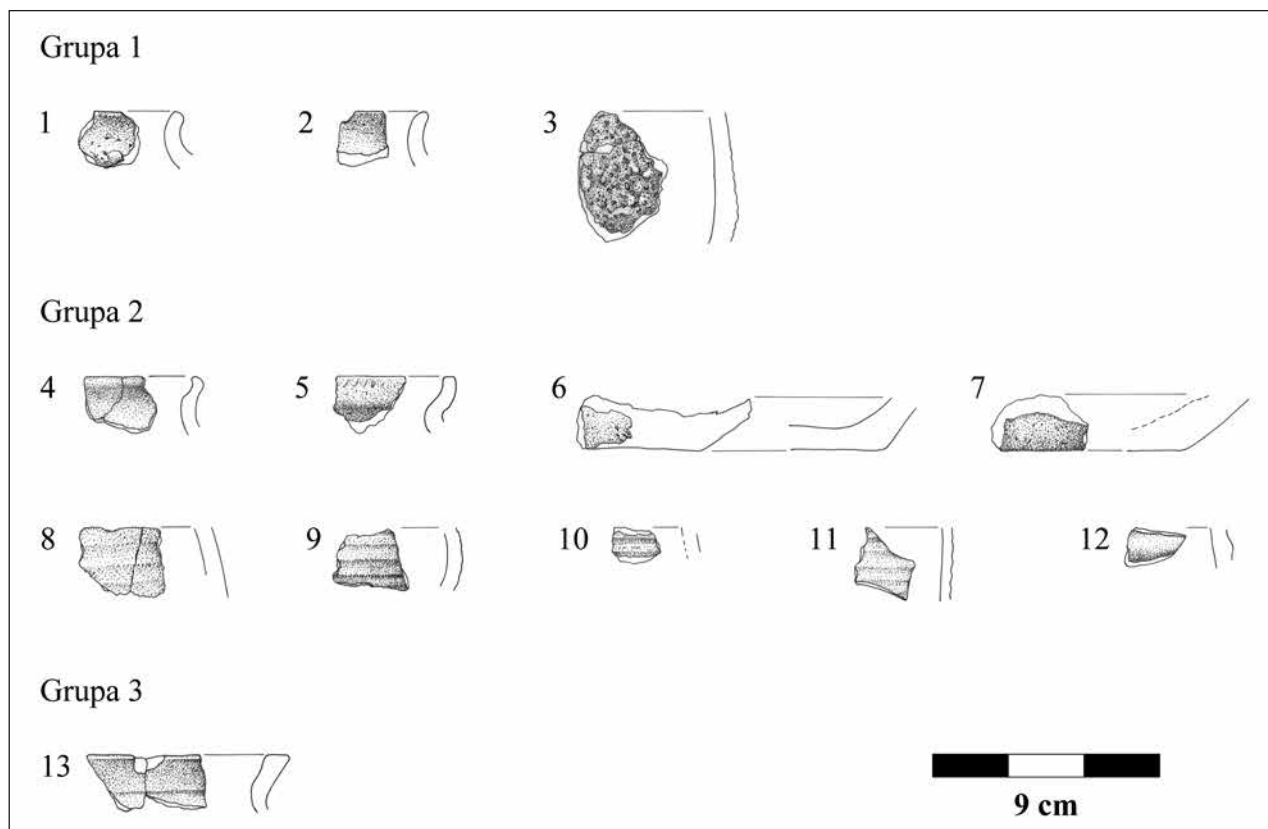
Większość materiału ceramicznego znaleziona została w obrębie jednostek stratygraficznych z faz IV i V, które narosły już po opuszczeniu grodziska, w wyniku procesów erozyjnych lub epizodycznych nowożytnych zdarzeń. W warstwach Fazy IV znaleziono pięć fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej, a w warstwach Fazy V trzy fragmenty ceramiki pradziejowej, 14 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej i jeden fragment ceramiki nowożytnej. Faza III, którą uznano za właściwy okres funkcjonowania grodziska, dostarczyła jednego fragmentu ceramiki pradziejowej i ośmiu fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej. Redeponowanie materiału i procesy erozyjne potwierdza zestawienie wielkości odnalezionych fragmentów ceramiki, gdzie aż 29 z nich nie ma więcej niż 4 cm długości.

Zabytki wydzielone

Do grupy zabytków wydzielonych należy pięć znalezisk, z czego w zasadzie tylko jeden może być wiązany z użytkowaniem grodziska w okresie, gdy zostało ono zbudowane. Jest to kamienna płytka z czerwonego piaskowca (tabl. 2:4) o wymiarach 8 x 13 cm i grubości około 2,5 cm, która wchodziła w skład bruku w wykopie 5, przy wschodniej krawędzi majdanu. Jedna

⁹ Haftka i Wadył 2015: 82–129.

¹⁰ Starski 2009: 204–209.

Tablica 1. Ceramika z badań grodziska w Pawelkach, st. 5 (rys. R. Solecki)

Tabela 3. Fragmentacja i stopień erozji fragmentów ceramiki z grodziska w Pawelkach, st. 5 (oprac. R. Solecki)

Faza	Jedn. strat.	Kategorie wielkościowe [cm]								Stopień erozji				SUMA
		1	2	3	4	5	6	7	8	0	I	II	III	
III	7	1	1	2	1				1		6			6
III	33		1								1			1
III	40			1		1					2			2
IV	14	3	2								3	2		5
V	1	4	4	1		1					9	1		10
V	2	1	4	4		1				2	6		2	10
SUMA		9	12	8	1	3			1	2	27	3	2	34

powierzchnia płytki jest lekko wytarta i wklęsła. Na tej stronie znajdują się także dwa koliste wgłębienia odległe od siebie o około 3 cm, licząc od ich środków. Oba wgłębienia mają po około 1,5 cm średnicy i około 0,7 cm głębokości. W przekroju są U-kształtne. Ślady te są wynikiem intencjonalnego działania, zapewne związanego z jakąś dziedziną niezidentyfikowanej wytwórczości.

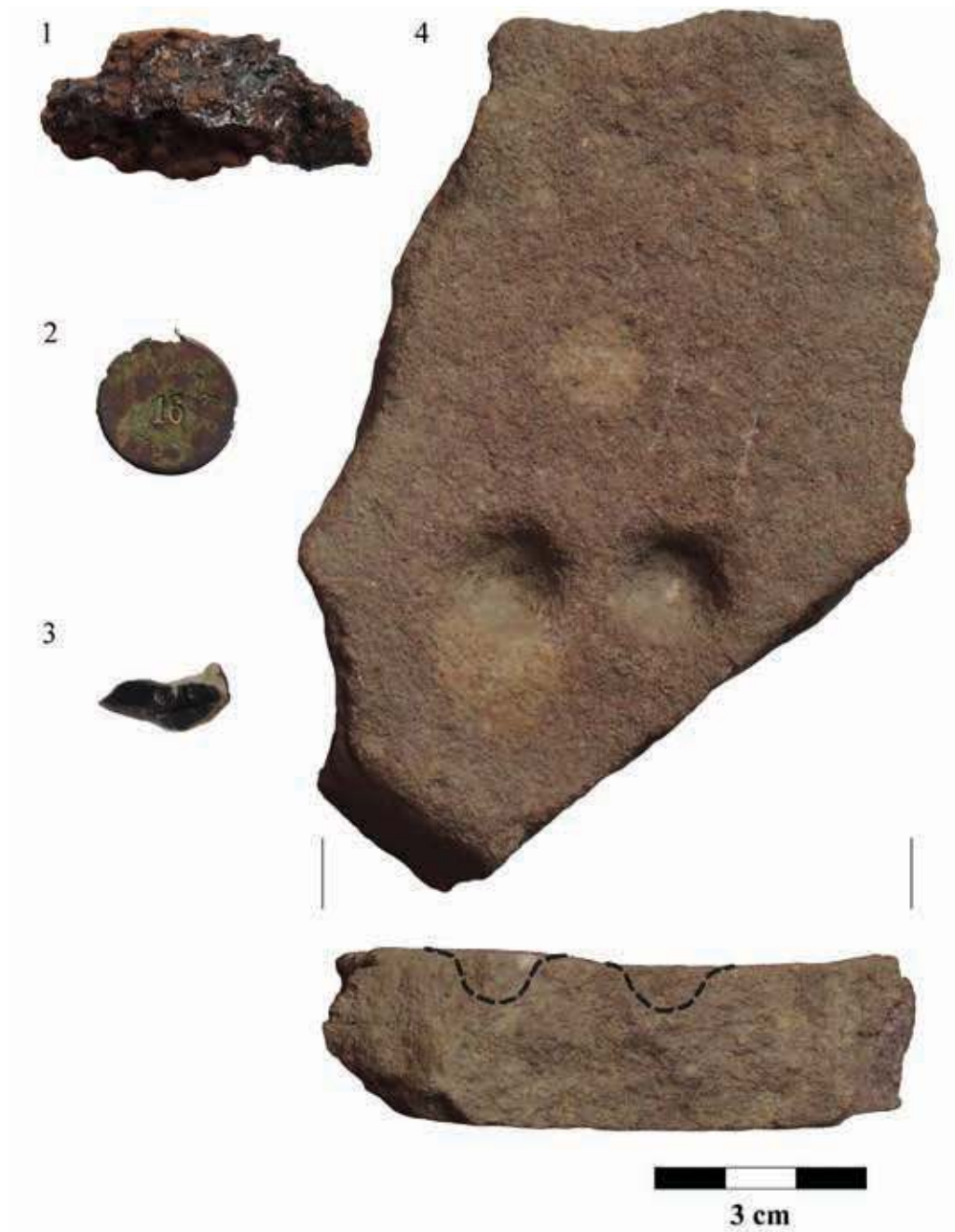
Pozostałe zabytki wydzielone to naturalny odłup krzemienia (tabl. 2:3) ze stoku wału grodziska w wykopie 1 oraz metale, które należy wiązać z działaniami wojennymi i myślistwem. Pierwszy z nich to żeliwny odłamek pocisku artyleryjskiego, moździerzowego lub granatu (tabl. 2:1) znaleziony na stoku grodziska w wykopie 1. Żeliwo, jako surowiec do produkcji tego typu pocisków stosowane było po-

wszechnie od XV do początków XX w. W niedużej odległości od odłamka, w warstwie humusu w wykopie 3, znaleziono spód łuski myśliwskiej o bocznym zapłonie (tabl. 2:2), z sygnaturą w otoku „Marke Krone” i liczbą „16” w środku. W fosie, w warstwie podhumusowej w wykopie 2, znaleziono trzy łuski prawdopodobnie od naboju typu Mauser, powszechnie stosowane podczas II wojny światowej.

KOŚCI ZWIERZĘCE

ANNA GRĘZAK

W czasie badań grodziska w Pawelkach, st. 5 znaleziono 86 fragmentów kości zwierzęcych, z czego 71 sztuk udało się zidentyfikować pod względem gatunkowym.

Tablica 2. Zabytki wydzielone z badań grodziska w Pawelkach, st. 5 (fot. R. Solecki)

W warstwach Fazy II znaleziono łącznie pięć kości – dwie bydła, dwie świnie i jedną nieokreśloną. W warstwach Fazy III znaleziono jedną kość bydłą. W warstwach Fazy IV znaleziono łącznie 69 kości – dziewięć bydła, pięć owcy, 16 świni, 28 dzika (co najmniej trzy osobniki), dwie jelenia i dziewięć nieokreślonych. W warstwach Fazy V znaleziono łącznie 11 kości – dwie bydła, trzy świnie, jedną nornicy rudej, jedną ptasią i cztery nieokreślone. Większa część fragmentów kości i zębów pochodziła od ssaków hodowlanych – 40 kości – nieco mniejsza od ssaków dzikich – 31 kości. Na 10 kościach, należących do bydła, świni i dzika, zaobserwowano ślady rąbania lub nacięć nożem, co wskazuje na wykorzystanie tych zwierząt w celach konsumpcyjnych.

SZCZĄTKI ROŚLINNE

MARIA LITYŃSKA-ZAJĄC I MAGDALENA
MOSKAL-DEL HOYO

Szczątki roślinne ze stanowiska 5 w Pawełkach, gm. Miłakowo znaleziono w dwóch próbach archeobotanicznych, datowanych na okres wczesnego średniowiecza (tab. 4). Jedna próba nie zawierała materiału roślinnego. Oznaczone zostały 44 zwęglone diaspory i węgle drzewne¹¹. Natrafiono także na sklerocja grzyba czarniaka właściwego *Cenococcum geophilinum* oraz pojedyncze nieoznaczone materiały.

W próbach wczesnośredniowiecznych znaleziono jedynie dwa fragmenty węgla drzewnych oraz pięć owoców należących do graba zwyczajnego *Carpinus betulus*. Resztki tego drzewa wystąpiły w dwóch próbach, w jednej reprezentowane przez spalone drewno, a w drugiej przez owoce. Ponadto w próbie nr 15/2014 natrafiono na węgle drzewne dębu *Quercus* sp. i lipy *Tilia* sp.

¹¹ Opis metody: Lityńska-Zajęc i Moskal-del Hoyo 2016.

CHRONOLOGIA STANOWISKA

RAFAŁ SOLECKI

Datowania grodziska dostarcza analiza materiału ceramicznego, która pozwala wydzielić trzy główne horyzonty chronologiczne. Pierwszy to okres wczesnej epoki żelaza, z którym nie można wiązać jednoznacznie żadnej jednostki stratygraficznej, a jedynie cztery niewielkie fragmenty ceramiki. Drugi to okres wczesnego średniowiecza, reprezentowany przez łącznie 27 fragmentów ceramiki. Z okresem tym należy łączyć Fazę II i III, kiedy to powstało grodzisko z jego wałami i fosą, i kiedy było ono użytkowane. Trzeci to okres nowożytny, na który datowany jest jeden fragment ceramiki znaleziony w warstwie pochodzącej z Fazy IV.

Na podstawie stratygraficznych relacji względnych możliwe jest stwierdzenie, że osadnictwo musiało rozwinąć się na tym obszarze jeszcze przed budową wałów grodziska. Nie można jednak wykluczyć, że ślady spalenizny i grudki polepy znajdujące w warstwach Fazy I, nie są pozostałością wypału roślinności, którego celem było przygotowanie tego obszaru właśnie do budowy grodziska.

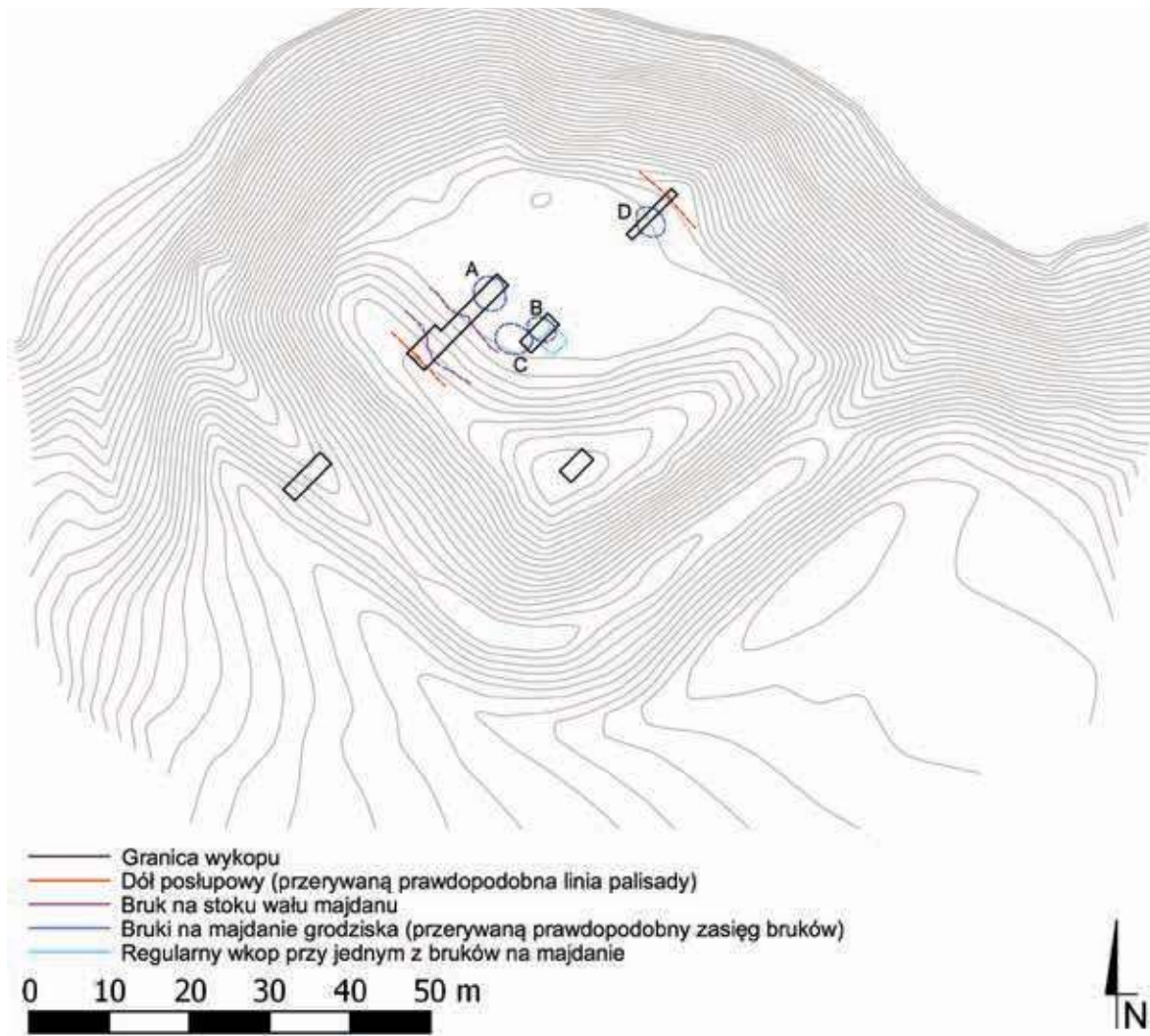
Trudno także określić, kiedy kończy się Faza III. Można jedynie zakładać, że wiąże się to z podbojem tych ziem przez zakon krzyżacki w pierwszej połowie XIII w. W materiale ceramicznym występują bowiem fragmenty ceramiki tradycyjnej, którą można datować jeszcze na XIII w., brak jest natomiast ceramiki „siwej”, która zaczyna pojawiać się w połowie XIII w. i wiąże się ją z osadnictwem niemieckim¹².

By doprecyzować chronologię przeprowadzono datowanie radiowęglowe i termoluminescencyjne. Do analizy radiowęglowej wytypowano fragment węgla

¹² Jasiński 1981: 14–15 (590–591).

Tabela 4. Spalone szczątki roślinne ze stanowiska wczesnego średniowiecza w Pawełkach, st. 5: o – owoc, d – drewno, ko – kora, sc – sklerocja (oprac. M. Lityńska-Zajęc i M. Moskal-del Hoyo)

Nazwa taksonu	Chronologia		Suma
	Nr jednostki stratygraficznej	Faza II (wczesne średniowiecze)	
	Typ szczątku	20	31
		Szczątki spalone	
<i>Carpinus betulus</i>	d	2	2
<i>Carpinus betulus</i>	o		5
<i>Quercus</i> sp.	d		15
<i>Tilia</i> sp.	d		15
nieoznaczony	?	2	2
nieoznaczony	d	1	1
nieoznaczony	ko		4
Suma		5	39
<i>Cenococcum geophilinum</i>	sc	2	50

Ryc. 23. Pawelki, st. 5. Plan warstwowy grodziska (wyk. J. Błaszczyk) z rekonstrukcją przebiegu linii fortyfikacji i położenia obiektów mieszkalnych (?) (oprac. R. Solecki)

drzewnego z warstwy 37 (W2), która jest jednym z najniższych wypełnień fosy. Datowanie po kalibracji dało przedział lat 1458–1635, a przy ponownym datowaniu 1484–1648 z prawdopodobieństwem 95,4%¹³. Oznacza to, że (jeśli próbka nie została wtórnie zanieczyszczona) fosa musiała zostać częściowo oczyszczona i była użytkowa jeszcze około XV–XVII wieku. Należy więc powiązać to z Fazą IV. Do analizy termoluminescencyjnej wytypowano fragment polepy z warstwy 16 (W1), która jest zewnętrznym płaszczem wału grodziska. Analiza dała przedział lat 1091–1201¹⁴, który można uznać za wyznaczający okres budowy grodu na zapewne XII w.

DZIEJE GRODZISKA W PAWEŁKACH, ST. 5

Odosobnione położenie stanowiska, wysokie wały z palisadą oraz fosa, przy niewielkim obszarze samego majdanu sugeruje, że grodzisko miało spełniać funkcję refugium (ryc. 23). Brak jest śladów długotrwałej habitacji w postaci wyraźnego poziomu użytkowego oraz zespołu ceramiki i/lub narzędzi. Znalezienie jedynie kilkunastu fragmentów ceramiki i stosunkowo dużej liczby kości zwierzęcych wskazuje, że społeczność, która chroniła się w tym miejscu pozostawała tu niezbyt długo. W tym czasie nie zdążyła wytworzyć się warstwa śmieci innych niż pokonsumpcyjne. Niemal równe proporcje kości ssaków hodowlanych i dzikich sugerują, że w miarę możliwości starano się wyżywić zwierzętami upolowanymi, a dopiero potem własną trzodą.

¹³ Kobyliński 2016: 108.

¹⁴ Kobyliński 2016: 107.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Abramek B.
1995. Grodzisko średniowieczne w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia, st. 1. Wstępne podsumowanie wyników. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 103–119.
2007. Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia. *Archaeologia Historica Polona 17: Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, 95–111. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Achremczyk, S.
2006. Susz polityczne dzieje miasta, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 33–40. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Acsádi, G. i J. Nemeskéri
1970. *History of human life span and mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Andel, K.
1959. Pekáče a pece z doby hradištnej v Zemplíne. *Študijné Zvesti AÚSAV* 3: 115–129.
- Affelski, J. i Z. Dłubakowski
2011. Badania archeologiczne na wielokulturowej osadzie w Legardzie, stanowisko 1 (AZP 52–52/1), gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2005–2006, [w:] *Raport 2005–2006*, 487–495.
- Andrzejewska, A.
1997. Jeszcze o tzw. ceramice husyckiej z terenu Kujaw na przykładzie znalezisk ze Zgłowiączki, woj. wrocławskie. *Archaeologia Historica Polona* 5: 175–185.
- Ansorge, J.
2000. Mittelalterliche Kalkbrennerei in Vorpommern, [w:] U. Müller (red.), *Handwerk, Stadt, Hanse. Ergebnisse der Archäologie zum mittelalterlichen Handwerk im südlichen Ostseeraum*, 131–144. Frankfurt: Peter Lang.
- Antoniewicz J.
1949. *Rezerwat: grodzisko w Świątlinie*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego* 3: 51–77.
1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pręgoły. *Wiadomości Archeologiczne* 20: 327–368.
1964. Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. *Światowit* 25: 5–211.
- Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska
1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Auch, M., M. Bogucki i M. Trzeciecki
2012. Osadnictwo średniowieczne i nowożytne na stanowisku Janów Pomorski 1, [w:] M. Bogucki i B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, 1:2, 233–295. Studia nad Truso 1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Barnycz-Gupieniec, R.
1959. *Naczynia drewniane z Gdańska w XXIII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis 8. Łódź: Ossolineum.
- Baron, J. i P. Rzeźnik
1999. Wczesnośredniowieczny budynek z tzw. korytarzykiem wejściowym z osady w Obiszowie na Wzgórzach Dalkowskich. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41: 269–280.
- Bass, W.M.
1995. *Human osteology: a laboratory and field manual*. Springfield: Missouri Archeological Society.
- Behla, A.
1888. *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*. Berlin: A. Asher.
- Beranová, M.
1979. Diskuse o tzv. pražnicích. *Archeologické rozhledy* 31 (1): 101–104.
- Bezenberger, A.
1900. Hügelgrab bei Gr. Hanswalde, Kr. Mohrungen. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 21: 88–90.
- Bieńkowska, K.
2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 121–166.
- Bieńkowska, K. i N. Pachobut
2006. *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny*. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Biermann, F. (red.)
2001. *Peningsberg. Untersuchungen zu der slawischen Burg bei Mittenwalde und zum Siedlungswesen des 7./8. Jahrhunderts am Teltow und im Berliner Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 26. Weissbach: Beier and Beran.
- Biermann, F., C. Herrmann i A. Koperkiewicz
2016. Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 49–70. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Błędowski, P., W. Chudziak i M. Weinkauff
2007. Wczesnośredniowieczna osada podgrodzowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania w latach 2004–2005), [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, 249–261. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Błoński, M.
2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu. *Archaeologia Polonica* 45: 53–91.

- Boetticher, A.
1898. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. T. 3: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Oberlandes*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernh. Teichert.
- Boguwolski, R.
1976. Plemięta, gm. Gruta. *Informator Archeologiczny 1975*: 256–257.
- Bojanowski, M.J., U. Czarniecka, A. Gąsiński, P. Jokubauskas, U. Kobylińska, Z. Kobyliński i Ł. Kruszewski
2016. Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 113–171. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Bojanowski, M.J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 423–456. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Bojarski, J.
1997. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szynwałdzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] W. Chudziak (red.) *Wczesnośredniowieczny szlak łódowy z Kujaw do Prus (XI wiek): studia i materiały*, 163–186. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995–1997, [w:] M. Dworaczyk et al. (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23.–24. października 1997 r.: materiały*, 199–210. *Acta Archaeologica Pomoranica 1*.
2007. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z Napola, jako podstawa rekonstrukcji kontaktów kulturowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej. *Archaeologia Historica Polona 17*: 397–421.
2012a. Badania nad morfologią i stylistyką wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych z Napola na ziemi chełmińskiej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia 32*: 291–364.
2012b. *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bokiniec, A.Z.
2006. Przyczynek do znajomości materiałów z przełomu epok kamienia i brązu w obwodzie kalinińskim na podstawie badań W.I. Timofiejewa, [w:] A.Z. Bokiniec i J. Sobieraj (red.), *Pruthenia Antiqua: studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich*, t. 2: 185–195. Olsztyn: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Born, E.
1984. *Die Kunst zu Drechseln*. München: Callwey.
- Brachmann, H.
1964. Slawische Pokale aus dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1964*: 265–272.
- Brzeziński, W.
1991. Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, pow. suwalski w latach 1984–1986. *Rocznik Białostocki 17*: 372–377.
- Brzeziński, W. (red.)
2007. *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Brzostowicz, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Spławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991–1992. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 2*: 115–132.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Buikstra, J.E. i D.H. Ubelaker (red.)
1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, Research Series 44.
- Buko, A.
1990a. Wykorzystanie zjawisk erozji ceramiki w analizach procesów formowania się stanowisk osadniczych. *Sprawozdania Archeologiczne 42*: 349–359.
1990b. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław: Ossolineum.
- Cappers, R.T.J., R.M. Bekker i J.E.A. Jans
2006. *Digitale zadenatlas van Nederland*. Groningen: Barhuis Publishing & Groningen University Library.
- Chilmon, K.
1981. Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie (z badań Akademii Medycznej w Białymstoku). *Rocznik Białostocki 15*: 211–244.
- Chlebowski, B. i W. Walewski (red.)
1890. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego.
- Chłodnicki, M. i L. Krzyżaniak (red.)
1998. *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

- Chmielowska, A.
1971. *Grzebień starożytny i średniowieczny z ziem polskich*. Acta Archaeologica Lodziensia 20. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Chudziak, W.
1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*. Toruń: Towarzystwo Krzewienia Świadomości Historycznej Civitas i Instytut Archeologii i Etnografii UMK.
1997. *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku nad Jeziorem Silm*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczka: Silm.
- Chudziak, W. i J. Bojarski
1996. *Sprawozdanie z badań na stanowisku 1 w Suszu, gm. loco w 1996 r.* Toruń: Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu (maszynopis).
1997a. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie (stanowisko 9)*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
1997b. *Opracowanie wyników badań na stanowisku 1 w Wieprzu, gm. Iława, woj. olsztyńskie*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Chudziak, W., R. Kaźmierczak i J. Niegowski
2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*. Toruń: Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Fundacja Amicus Universitatis Nicolai Copernici.
- Chudziakowa, J.
1974. *Kultura lużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne 5. Poznań: PWN.
- Chudziakowa, J. (red.)
1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Cnotliwy, E.
1973. *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*. Wrocław: Ossolineum.
1999. *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszowicy na Kujawach*. *Studia Archeologiczne* 31: 153–241.
2013. *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2, 13–181. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Cnotliwy, E., L. Leciejewicz i W. Łosiński (red.)
1983. *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Wrocław: Ossolineum.
- Conwentz, H.
1892. *Pfahlbau und Burgwall von Kl.-Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg in Westpreussen*. *Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde* 3: 81–82.
1905. *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreußens. Natur und vorgeschichtlicher Kunst*. Danzig: Provinzial-Museum.
- Corpus
1973. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 1. Bezirke Rostock (Westteil), Schwerin und Magdeburg. Berlin: Akademie Verlag.
1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 2. Bezirke Rostock (Ostteil), Neubrandenburg. Berlin: Akademie Verlag.
- Cramer, H.
1885. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 1*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 15.
1886. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 2*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 16.
- Crome H.
1937. *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen*. *Altpreußen. Vierteljahrsschrift für Vor und Frühgeschichte* 2: 97–125.
1938. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. T. 1. Nebst alphabetischem Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums*. *Prussia* 32: 173–209, 297–324.
1940. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens (Schluß)*. *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde* 34: 83–154.
- Czebreszuk, J.
1996. *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 7. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu i Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.
2000. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] A. Koško (red.), *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, 423–454. Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. T. 3, Część 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dąbrowska, M.
1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Dąbrowski, J.
1999. *Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3: 227–254. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Demińska, M.
1963. *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

- Dębowska, B.
2001. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cerkwini. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 3: 7–39.
- Długokęcki, W.
2006. Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku. *Pruthenia* 2: 9–54.
- Driesch, von den A.
1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Dudak, W. i P. Owczarek
2014. Osada wielokulturowa w Orenicach koło Piątku w woj. łódzkim. Materiał ruchomy. Autostrada A1, [w:] J. Maik (red.), *Archeologiczne zeszyty autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN* 16: 26–28. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dzieduszycki, W.
1976. Wykorzystanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 24 (1): 35–54.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X wieku po połowę XIV w.* Wrocław: Ossolineum.
- Dzierżykraj-Rogalski, T.
1960. Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych. *Człowiek w czasie i przestrzeni* 3 (1): 49–51.
1968. Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych, [w:] K. Jażdżewski, (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, 627–635. Wrocław: Ossolineum
- Dziubek, E.
1988. Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. Włocławskie. Informacje wstępne. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 22: 121–146.
2004. Architektoniczne elementy obiektu oraz wystrój i wyposażenie izb zamkowych, [w:] L. Kajzer (red.), *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, 177–186. Rypin: Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej.
- Engel, M.
2002. Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999–2000, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, 321–331. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Engel, M., P. Iwanicki, G. Iwanowska i C. Sobczak
2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 45–63, *Archaeologica Here-ditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Engel, M., J. Okulicz-Kozaryn, C. Sobczak
2009. Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach, [w:] A. Bitner-Wróblewska i W. Brzeziński (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 517–544. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Engel, M. i C. Sobczak
2016. Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych, [w:] Z. Kobylński (red.) *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 7–26. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Fedorczyk, M.
1998. Materiał ceramiczny z osady na „Ptasiej Wyspie”, st. II, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 139–148. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Filipowiak, W.
1962. *Wolinianie. Studium osadnicze, cz. I*. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- Fonferek, J., M. Marcinkowski i U. Sieńkowska
2012. *Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Fuglewicz, B.
2013. Obraz społeczności radomskiej wczesnego średniowiecza przez pryzmat tzw. zabytków wydzielonych, [w:] A. Buko, D. Główna i M. Trzeciecki (red.), *Ziemia niczyja – ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą a Pilicą*, 77–105. Radom – korzenie miasta i regionu 4. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gajewska, M. i J. Kruppé
1965. Badania terenowe w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1963 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 13: 161–184.
1973. Rzut oka na dotychczasowe wyniki badań archeologicznych we Fromborku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 21: 617–631.
- Gałązka, D.
2012a. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Ilawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2012b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Lubawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

- Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak
2013. Badania archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyjskiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 135–180. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gąsowska E. i Ł. Okulicz
1975. Badania sondażowe osiedla obronnego w miejscowości Maradki, pow. Mrągowo. *Światowit* 34: 319–326.
- Gee, H.
1993. The distinction between postcranial bones of *Bos primigenius* Bojanus, 1827 and *Bison priscus* Bojanus, 1827 from the British Pleistocene and taxonomic status of *Bos* and *Bison*. *Journal of Quaternary Science* 8 (1): 79–92.
- Gierlach, B.
1966. Zabytki metalowe. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 141–148.
1972. *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.* Ciechanów: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Gładkowska-Rzeczycka, J.
1972. Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski. *Pomorania Antiqua* 4: 21–67.
1974. O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 85–92. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Głosek, M.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 99–106. Warszawa: PWN.
1996. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 24: 237–248.
- Górska, I., L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański
1976. *Grodziska Mazowska i Podlasia*. Wrocław: Ossolineum.
- Górski K. (red.)
1949. *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Grądzawski, K.
1988. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na Ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. *Sprawozdania Archeologiczne* 11: 317–341.
1993. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu – problem grodów w Dolinie Lutryny. *Pomorania Antiqua* 15: 29–56.
2002. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w. – 1. połowa XIII w.)*. Włocławek: Lega.
2003. *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku.
2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
2013. Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 83–108. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2015. Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie. *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* 1: 367–372.
- Gręzak, A.
2013. Aneks 1: Materiał osteologiczny z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 297–300. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gręzak, A. i B. Kurach
1996. Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych. *Archeologia Polski* 41: 139–167.
- Gruszka, B.
2012. Wczesnośredniowieczne zabytki ceramiczne ze stan. 2 w Nowińcu, gm. Lubsko, woj. lubuskie w ujęciu stylistyczno-technologicznym, [w:] B. Gruszka (red.), *Nowiniec, stan. 2 – wczesnośredniowieczny gród na pograniczu śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, 47–129. Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Haftka, M.
1974. Wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce z Elbląga na tle ważniejszych znalezisk z terenu Polski. *Pomorania Antiqua* 5: 329–342.
1988. Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew. *Pomerania*

Antiqua 13: 171–198.

Haftka, M. i S. Wadył

2015. *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu pomorsko-pruskim w XI-XII w.* Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Halstead, P. i P. Collins

2002. Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult ovis and capra. *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.

Hartmann, E.

1967. *Das Kirchspiel Locken Kr. Osterode i. Ostpr.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 78. Marburg: J.G. Herder-Institut.

Hensel, W.

1950–1959. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1–3. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.

1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej.* Warszawa: PWN.

Hensel, W. i Z. Hilczer-Kurnatowska

1972–1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4–6. Wrocław: Ossolineum.

Hensel, W., Z. Hilczer-Kurnatowska i A. Łosińska

1995. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Wrocław: Ossolineum.

Herbich, T.

2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 351–359. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Herrmann, J.

1998. *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II – Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg und Rugard.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 33. Lübsdorf: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern.

Heym, W.

1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg 1933*: 51–60. Marienwerder.

Hilczerówna, Z.

1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku.* Poznań: PWN.

1961. *Rogownictwo gdańskie w X–XIV wieku.* Gdańsk wczesnośredniowieczny 4. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.

Hoffmann, M.J.

1992. Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, [w:] J. Okulicz-Kozaryn i W. Nowakowski (red.), *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, 20–38. Barbaricum 2. Warszawa: Tokawi.

1996. Wielokulturowy obiekt grobowy w Pomielinie na Pojezierzu Iławskim, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, 81–92. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

1999a. *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

1999b. Najdawniejsze dzieje Iławy i okolic, [w:] *Iława*, 9–21. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2000. *Kultura i osadnictwo strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2006. Susz i okolice w starożytności i wczesnym średniowieczu, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 1032. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.

2013. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku.* Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych.

Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego.* Ostróda: Muzeum w Ostródzie.

Hollack E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Im Auftrage des ostpreussischen Provinzial Verbandes bearbeitet und herausgegeben.* Głogów – Berlin: KommissionsVerlag von Carl Flemming.

Holub, P., D. Merta i A. Zübek

2006. Cihlářská a vápenická pec na ulici Božetěchova v Brně–Králově Poli, [w:] J. Merta i O. Merta (red.), *Archeologia technica 17. Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*, 45–51. Brno: Technické muzeum v Brně.

Hołubiec, J.

1971. Historia lamp naftowych. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 16 (4): 739–766.

Horbacz, T.J., A. Mikołajczyk i L. Wojda

1980. Ceramika husycka z Włocławka. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria C: Oświata i kultura, 9–25. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.

Ignaczak, M.

2002. *Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw.* Materiały do syntezy pradziejów Kujaw

10. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Ignaczak, M. i J. Affelski
2012. Osadnictwo z wczesnego okresu epoki żelaza na stanowisku Janów Pomorski, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008. Tom 1. Od paleolitu do wczesnego okresu wędrówek ludów*, 51–157. Studia nad Truso 1:1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Iwanowska, G.
2015. Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, 29–32. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu: katalog stanowisk*. Warszawa: Naukowa Oficyna Wydawnicza „Scientia”. Adalbertus: tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 3.
2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślicinie, Kwietniewie i Weklicach, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 180–203. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jasiński T.
1981. Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego. *Zapiski Historyczne* 46 (4): 5–33 (581–609).
- Jaskanis, D.
2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich i Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Jaskanis, J.
2013. *Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie i Muzeum Okręgowe w Suwałkach.
- Jaskulska, E.
2013. Aneks 2: Kości ludzkie z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 301–303. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jaworski, K.
1990. *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Józwiak, B.
2003. *Społeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 11. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Jurys, L. i T. Woźniak
2009. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Łukta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kabulski, P.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000, arkusz Susz*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kajzer, L.
1986. Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34 (2): 199–225.
1988. Przyczynek do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36 (4): 651–663.
- Kaletyn, M., T. Kaletyn i J. Lodowski
1968. *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*. Wrocław: Ossolineum.
- Kalinowski, P.
2009. *Śląskie monety Habsburgów. Katalog. Część II. Lata 1657–1705*. Kalety: Wydawnictwo Piotr Kalinowski.
- Kałagate, S.
1994. Ceramika z wieży rycerskiej w Witkowie, gm. Szprotawa, woj. zielonogórskie, stanowisko 6, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 161–184. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Kałużna-Czaplińska, J., P. Gątarek, A. Rosiak, U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2016. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk z zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 173–209. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Boreczynie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 457–466. Archaeologica Hereditas.

- tas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kamińska, J.
1953. *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 15: 15–85.
- Kapusta, E.
1987. Ceramika naczyniowa z zamku w Brześciu Kujawskim na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 21: 131–166.
- Karczewski, M.
1998. Ceramika kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z osady w Paprotkach Kolonii, stan. 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 95–116. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2001. *Źródła archeologiczne do badań nad środowiskiem krainy wielkich jezior mazurskich w okresie wpływów rzymskich*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Karczewski, M., M. Karczewska i A. Pluskowski
2015. Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Dzieje zasiedlenia przed i po podboju krzyżackim, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 175–193. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kaźmierczyk, J.
1969. Budownictwo mieszkalne z drewna w VI–XIII w. na obszarze Śląska. *Archeologia Polski* 14 (2): 167–214.
- Kazimierzczak, R., W. Chudziak, B. Kowalewska i J. Niegowski
2013. *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w jeziorze Łodygowo (Staw Łodygowo), gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie (Łodygowo stan. 1)*. Sprawozdanie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Toruń: UMK.
- Kaźmierczyk, J., K. Macewicz i S. Wuszkan
1977. *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*. Opole: Instytut Śląski.
- Kennecke, H.
2008. *Die slawische Siedlung von Dyrotz, Lkr. Havelland*. Materialien zur Archäologie in Brandenburg 1. Rahden: Marie Leidorf Verlag.
- Kilian, L.
1955. *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn: Habelt.
- Kirpičnikov, A.N.
1974. O vremeni pojavlenija špory co zvezdočkoi na territorii drevnej Rusi. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2 (2): 299–304.
- Kłęczar, B. i M. Rutyna
2013. Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 7–29. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobryń, H.
1984. *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW-AR.
- Kobusiewicz, M. (red.)
2008. *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kobylińska, U.
1999. Średniowieczna ceramika i inne zabytki archeologiczne z wykopalisk w Iławie w 1999 roku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 19–46.
2000. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko pruskie w Dobrzykach, st. XXVIII, gmina Zalewo, województwo warmińsko-mazurskie. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 2: 12–76.
2003. *Z archeologicznych studiów nad pradziejami i wczesnymi dziejami północnego Podlasia (badania wykopaliskowe w Dołkach, Gneciukach i Potoce w woj. podlaskim)*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica” i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Wczesnośredniowieczne naczynia gliniane typu Menkendorf-Szczecin ze Starosiedla na Ziemi Lubuskiej, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, 111–123. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Państwowe Muzeum Archeologiczne i Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2014a. Prehistoric pottery form excavations at Starosiedle, site 3 in the years 2001–2004 / Pradziejowa ceramika zabytkowa z badań w Starosiedlu, st. 3 w latach 2001–2004, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi*

- Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 265–446. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014b. Early Medieval pottery from Starosiedle, site 3 / Ceramika wczesnośredniowieczna ze st. 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 521–568. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014c. Small finds from site 3 at Starosiedle / Zabytki wydzielone ze stanowiska 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 605–635. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Kobylińska, U. i Z. Kobyliński
1993. Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze. *Archeologia Polski* 38 (2): 229–262.
2016. Wschodnia granica zasięgu występowania wczesnośredniowiecznej ceramiki typu Menkendorf-Szczecin, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka i M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, 233–242. Kraków – Rzeszów: Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Rzeszowski.
- Kobylińska, U., Z. Kobyliński i D. Wach
2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 46: 189–227.
- Kobyliński, Z.
2012. Early Medieval Slavic settlement complex on the Elbe at Rosenhof, Gem. Altenzaun, Lkr. Stendal: preliminary results of the ongoing German-Polish excavation project, [w:] H. Meller (red.), *Zusammengegraben – Kooperationsprojekte in Sachsen-Anhalt*, 117–123. Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 16.
2016. Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia”: realizacja w latach 2012–2016, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 93–112. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2013. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej), [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 281–302. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Kłęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim; wstępne wyniki badań, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 305–325. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., J. Nitychoruk, K. Rabięga, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska i M. Żurek
2016. Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 247–293. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kochanowski, M.
1985a. Narzędzia rolnicze i gospodarskie z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 159–164. Warszawa: PWN.
- 1985b. Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 165–183. Warszawa: PWN.

- Kola, A.
1979. Słoszewy, gm. Bobrowo. *Informator Archeologiczny 1978*: 253.
1985. Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 62–83. Warszawa: PWN.
- Kola, A. i G. Wilke
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 107–128. Warszawa: PWN.
- Kolda, J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelím k anatomii člověka*. Brno: J. Kolda.
- Kołodziejski, S.
1985. Les esperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, 161–179. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Koperkiewicz, A. i D. Krasnodębski
2006. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Daniłowie Małym, gm. Łapy, [w:] W. Chudziak i S. Możdziej (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem – 15 lat później*, 465–485. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Kostrzewska, M.
1953. Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i we wczesnym okresie żelaznym. *Przegląd Archeologiczny* 9: 214–258.
- Kostrzewski, J.
1955. *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa: Ossolineum.
1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań: PWN
1962. O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. *Slavia Antiqua* 9: 139–211.
1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalczyk, E.
1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45: 384–395.
2001. Weryfikacja i odkrycie nowych grodzisk nad środkową Pasłęką. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998): 192–195.
- Kowalenko, W.
1938. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prahistoryczne.
- Koziełto-Poklewska, B. i E. Martuszewski
1972. Dzieje wsi, [w:] A. Wakar (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 205–271. Olsztyn: Pojezierze.
- Kóčka-Krenz, H.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, [w:] W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*, 20–51. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kóčka-Krenz, H. i A. Sikorski
1992. Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. 1. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1: 135–148.
- Kruppé, J.
1967. *Garncarstwo warszawskie w wieku XIV i XV*. Wrocław: Ossolineum.
1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Kudrnač, J.
1981. Několik upozornění k tzv. pražnicím. *Archeologické rozhledy* 33 (2): 209–212.
- Kujot, S.
1913. *Dzieje Prus Królewskich. Część I. Do roku 1309*. Toruń. Towarzystwo Naukowe.
- Kurasiński, T. i K. Skóra
2012. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurzyk, K.
2013. Pozostałości osadnictwa z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu na stanowisku 4 w Sztynwągu, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 33: 21–51.
- Kurzyk, K. i S. Wadył
2015. Obiekt obrzędowy kultury amfor kulistych z Ornowa-Lesiaka, stan. 3, gm. Ostróda, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M.J. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 85–93. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kurzyk, K. i D. Werra
2011. Neolit i wczesna epoka brązu na ziemi dobrzyńskiej w świetle aktualnych badań archeologicznych, [w:] M. Fudziński i H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, 89–106. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne
- Kuszevska, E.
1961. Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* 4, 145–200. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Kuśnierz, J.
2006. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia* 2: 79–102. Kraków – Sanok.
- La Baume, W.
1938. Die Pfahlbrücken des Burgwalles bei Kl. Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg (Westpr.). *Elbinger Jahrbuch*

- 15: 147–155.
- Lasek, P. i J. Przychowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 381–383. *Archaeologica Hereditas* 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lasek, P. i S. Szczepański
2016. Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross-Werder. *Biuletyn Historii Sztuki* 78 (3): 431–458.
- Lasota-Moskalewska, A.
1984. Ocena archeozoologiczna materiału kostnego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Tykocinie. *Archeologia Polski* 29 (2): 246–265.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Leciejewicz, L.
1961. *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lenarczyk, L.
1991. Badania sondażowe na grodzisku w Gorczycach, woj. suwalskie. *Rocznik Białostocki* 16: 483–485.
- Lepówna, B.
1968. *Garncarstwo gdańskie w X-XII wieku*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 7. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Leyding, G.
1972. Nazwy fizjograficzne, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, 39–48. Olsztyn: Pojezierze.
1973. Z dziejów powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, 41–95. Olsztyn: Pojezierze.
- Liek, G.
1893. *Die Stadt Löbau in Westpreussen*. Marienwerder: Historischer Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder.
- Lietz, Z.
1976. Z dziejów wsi, [w:] E. Kulig (red.) *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic* 161–204. Olsztyn: Pojezierze.
- Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gessellschaft in Danzig* 4(1): 1–6.
1887. *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig: Commissions-Verl. von Wilhelm Engelmann.
- Lityńska-Zajac, M. i M. Moskal-del Hoyo
2016. Wyniki badań archeobotanicznych grodzisk z zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 211–230. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lodowski, J.
1972. *Sądowel we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyman, R.L.
1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Łapo, J.M.
2009a. Wyprawa nad Tyrkło, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 559–567. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
2009b. Wokół szwedzkiego szańca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia* 4: 241–286.
- Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji*. Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Łosiński, W.
1963. Badania stacji archeologicznej Kołobrzeg IHKM w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 15: 177–184.
1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzecze Dolnej Parsęty: VII-X/XI w*. Wrocław: Ossolineum.
- Łukomiak, K.
2016. *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyń w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*. Łódź: ArchaeGraph.
- Machnik, J.
1979. Krąg kulturowy ceramiki sznurowej, [w:] W. Hensel i T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich*. T. 2. *Neolit*, 337–411. Wrocław: Ossolineum.
- Makowiecki, D.
2013. Wyroby z poroża i kości w ujęciu zoologicznym, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2: 183–220. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

- Malinowska-Łazarczyk, H.
1982. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Malinowski, A.
1974. Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 7–15. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Malinowski, T.
1953. Z problematyki polskich prażnic wczesnośredniowiecznych. *Z otchłani wieków* 22: 50–53.
1955. Wczesnośredniowieczne naczynia słowiańskie do prażenia zboża. *Dawna Kultura* 2 (1): 30–32.
1959 (1957–1958). Wczesnośredniowieczne prażnice w Wielkopolsce. *Przegląd Archeologiczny* 11 (32–33): 68–80.
- Manasterski, D.
2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szeszno*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mańkowski, A.
1923. *Nazwy miejscowe powiatu lubawskiego*. Wąbrzeźno: B. Szczuka.
- Marciniak-Kajzer, A.
1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171–188.
2006. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim. *Archeologia Polski* 51: 121–144.
- Marcinkowski, M.
2013. Cechy obce i lokalne w średniowiecznej i nowożytnej ceramice elbląskiej. Zarys problematyki na podstawie wybranych przykładów. *Archaeologia Historica Polona* 21: 239–255.
- Margalha, M.G., J. Appleton, F. Carvalho, R. Veiga, A. Santos Silva i J. de Brito
2008. *Traditional lime kilns – industry or archaeology?*. Historical Mortars Conference, Lisboa. Internet: https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology (wgląd: 25.01.2017).
- Martuszcwski, E.
1972. Dzieje powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 51–105. Olsztyn: Pojezierze.
- Martuszcwski, E. i T. Oracki
1976. Dzieje Ostródy, [w:] E. Kulig i in. (red.), *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic*, 72–106. Olsztyn: Pojezierze.
- Mařík, J.
1997. Pánve klučovského typu. *Zprávy české archeologické společnosti. Supplément* 32. Praha.
- Meyza, K.
1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny* 2: 521.
- Michalski, J.
1984. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1984 r. na stan. 1 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. Elbląskie*. Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
1985a. Łodygowo, gm. Kisielice, woj. elbląskie, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny* 1984: 136.
1985b. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 2 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. elbląskie w okresie od 25.06. do 25.07.1985*. Archiwum WUOZ w Olszynie, delegatura w Elblągu.
1989. Osadnictwo pogranicza kultur łużyckiej, pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich w Łodygowie, woj. elbląskie, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, 133–145. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
1998a. Wyniki badań starego miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 45–51. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
1998b. Badania archeologiczne starego miasta w Olsztynie, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 133–140. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
- Michalski, J. i J. Budziszewski
1993. Siedemdziesiąt lat badań wykopaliskowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, [w:] S. K. Kozłowski i J. Kolendo (red.), *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, 211–252. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mikłaszewicz, D.
1995. Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomorania Antiqua* 16: 341–356.
- Mirek, Z., H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając i M. Zając
2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist*. Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN.
- Mirkowska, I.
1998. Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 149–166. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2004. Ceramika wczesnośredniowieczna z grodziska w Kajkowie (przysiółek Lesiak), d. pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, 281–291. Bia-

- łystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii.
- Misiewicz, K. i W. Małkowski
2013. Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 r., [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 413–421. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7*. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Miśkiewicz, M.
2010. *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: TRIO.
- Mogielnicka-Urban, M.
1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze łuzycyckiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Mogielnicka-Urban, M. i J. Urban
2013. „Naczynia sitowate” w kulturze łuzycyckiej – jednorodność nazewnictwa a zróżnicowanie formy, [w:] J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch i L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, 501–525. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Moszyński, K.
1929. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
1967. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Musianowicz, K.
1939–1945. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łowiczu. *Światowit 18*: 213–237.
1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne 6*: 7–235.
- Nadolski, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianis 3*. Łódź: Ossolineum.
1978. *Broń średniowieczna na ziemiach polskich*. Łódź: Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
1979. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Nadolski, A. i M. Lewandowski
1990. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1350–1450*, 143–153. Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Nawrońska, G.
2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg: Stowarzyszenie Miłośników Truso.
- Nawroński, T.
1973. Klasztor cysterek w Cedyni, pow. Chojna, w świetle badań archeologicznych, cz. II. *Materiały Zachodniopomorskie 19*: 271–404.
- Niegowski, J.
1997. Sprawozdanie z badań podwodnych przeprowadzonych w ramach programu Adalbertus, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak łódzki z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 219–229. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Niesiobędzki, W.
2008. *Powiat ławski. Dzieje, zabytki, pejzaż i kultura. Szkice historyczne*. Ława: Alga.
- Nosek, S.
1939–1945. Nowe materiały do poznania kultury we-neckiej. *Światowit 18*: 111–164.
1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Nowak, Z.
1963. Rozwój przestrzenny miasta Susza. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1* (79): 60–75.
- Nowakowski, A.
1976. W sprawie datowania ostróg z gwiazdzistym bodźcem. *Acta Universitatis Lodzianis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I*, 11: 75–82.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 129–138. Warszawa: PWN.
- Nowakowski, A. (red.)
1998. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Nowakowski, W.
1989. Studia nad ceramiką z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach. *Barbaricum 1*: 101–147.
- Okulicz, J.
1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.
- Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.
1979. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] J. Dąbrowski i Z. Rajewski (red.), *Prahistoria ziem polskich. T. 4. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, 179–189. Wrocław: Ossolineum.
- Olczak, J. i K. Siuchniński
1966–1971. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1–4. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1985–1989. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa śląskiego*, t. 1–2. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

- Osiecka, E.
2006. *Wapno w budownictwie – tradycja i nowoczesność*. Kraków: Stowarzyszenie Przemysłu Wapienniczego.
- Ossowski, G.
1881. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Kraków: W.L. Anczyc i Spółka.
- Ossowski, W.
2009. Najstarsze klamry szkutnicze nad dolną Wisłą. *Pomorania Antiqua* 22: 77–102.
2010. *Przemiany w szkutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk: Centralne Muzeum Morskie.
- Paszkiwicz, B.
2009. *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Paternoga, M.
2003. Stanowisko nr 1 w Wszemirowie, pow. Trzebnica w świetle dawniejszych i najnowszych badań. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 45: 157–174.
- Paternoga, M. i P. Rzeźnik
2007. Problem funkcji i sposobu użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. praznic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska. *Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne* 6: 81–106.
- Pawlak, E. i P. Pawlak
2008. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Pawlata, L.
1993. Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kochańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczynie. *Rocznik Białostocki* 18: 191–218.
- Pawłowski, A.J.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 55–69. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Petelski, K. i A. Gondek
2004. *Szczegółowa mapa geomorfologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Dobry*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piaskowski, J.
1960. *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X-XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 2. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Piekalski, J. i K. Wachowski (red.)
2010. *Ulice średniowiecznego Wrocławia*. *Wratislavia Antiqua* 11. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Pikies, R.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Ostróda*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piontek, J.
1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Piotrowska, M.
2013. *Epoka żelaza w dorzeczu środkowej Słupi*. Łódź: Nauka i Innowacje.
- Pochylski, M. i A. Kowalczyk
2011. Tak zwana ceramika husycka z Nowej Wsi, stan. 6, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. *Folia Archaeologica* 28: 227–243.
- Pokora, H. i P. Rzeźnik
1998. Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Obiszowie, gm. Grębocice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 40: 321–333.
- Poliński, D.
1996. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. *Archaeologia Historica Polona* 4. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Poppek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprowadzenie mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 373–380. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Pospieszna, B.
1994. Zarys historii rzemiosła zduńsko-garncarskiego w Malborku od XV do początku XIX w., [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 277–290. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Powierski, J.
2004. *Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995*. Tom 1. Malbork: Muzeum Zamkowe.
- Pydyn, A.
2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 361–372. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w jeziorach Pojezierza Iławskiego w latach 2013–2014, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 79–92. Ar-

- chaologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Pyżuk, M.
2004. Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołozębia, pow. Płońsk. *Archeologia Polski* 49: 33–48.
- Rabek, W. i M. Narwojsz
2008. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Dobrzyki*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2014. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski, 1 : 50 000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Radzicki, B.
b.d. *Grodzisko „Miggenwald” ponownie odkryte!* Internet: <http://www.pruthenia.strefa.pl/c22.html> (wgląd: 19.04.2017)
- Rauhut, L.
1955. Wczesnośredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski. *Wiadomości Archeologiczne* 22 (1): 55–64.
- Rębkowski, M.
1995. *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg: Feniks.
Rębkowski, M. (red.)
1996. *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu. Tom. 1. Badania przy ul. Ratuszowej 9–13*. Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Sawicki, J.
2012. Elementy stroju i pasa oraz opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu. *Wrastislava Antiqua* 17: 97–109.
- Sawicki, T.
2008. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Daniszewie pod Kołem, woj. wielkopolskie. *Slavia Antiqua* 49: 149–209.
- Schmid, E.
1972. *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Schnippel, E.
1928. Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebiets. *Altpreussische Forschungen* 5: 5–44.
- Schramm, Z.
1967. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36: 107–133.
- Schuldt, E.
1981. *Gross Raden. Die Keramik einer slawischen Siedlung des 9./10. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie Verlag.
- Sikorska-Ulfik, I.
1994. Zespół ceramiki z Reszla z 2 połowy XIV wieku, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 233–243. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Sikorski, J.
2006. *Lokacja i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 49–64. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Skóra, K.
2010. Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości pogrzebowej kultur wielbarskiej i przeworskiej, [w:] K. Skóra i T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, 27–43. *Acta Archaeologica Lodziensia* 56. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Skružný, L.
1964. Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování. *Památky Archeologické* 55 (2): 370–391.
- Słodownik, L.
2006. *Zimnochy*. Internet: <http://www.glospasleka.pl/artukul/index.php?id=news&idd=16439> (wgląd: 25.01.2017).
- Smith, N.
2011. *Pre-industrial lime kilns*. English Heritage. Internet: <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/iha-preindustrial-lime-kilns/> (wgląd: 25.01.2017).
- Solecki, R.
2014. Wstępne wyniki badań archeologicznych grodziska w Suszu w 2013 roku. *Skarbiec Suski* 10: 38.
- Sosnowska, A.
1992. Charakterystyka kulturowo-chronologiczna zespołów ceramicznych, pochodzących z badań stanowiska 1 w Mołtajnach, gm. Barciany, jako przyczynek do naświetlenia problemu powiązań kulturowych wschodniej części grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z terenami ościennymi we wczesnej epoce żelaza, [w:] S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, 335–352. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Stampfli, H.R.
1963. *Bison bonasus (Linne) 1758, Ur, Bos primigenius Bojanus, 1827, und Rind, Bos taurus (Linne), 1758*. *Acta Bernensia* 2: 117–159.
- Stanaszek, Ł.M.
2005. Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29. *Wiadomości Archeologiczne* 57: 235–239.
- Stankiewicz, U.
2005. Kafle tykocińskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 178–192.

- Starski, M.
2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 14: 195–284.
- Stasiełowicz, G.
2009. Ceramika z badań na osadzie w Gronowie Górnym, st. 3, gm. Elbląg, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy*, 177–187. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Stępnik, T.
2016. Analiza dendrologiczna prób drewna i węgla drzewnych z grodzisk zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 231–246. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Strzałko, J. i M. Henneberg
1975. Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu. *Przegląd Antropologiczny* 41 (1): 105–126.
- Strzałko, J., J. Piontek i A. Malinowski
1972. Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych. *Przegląd Antropologiczny* 38 (2): 277–287.
1973. Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych. *Materiały i Prace Antropologiczne* 85: 179–201.
1974. Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 31–42. Poznań: UAM.
- Supruniuk, A.
2002. Uzupełnienia i uwagi do „Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, część III: dokumenty z lat 1356–1381”. *Studia Źródłoznawcze* 40: 107–165.
- Szafrański, W.
1961. Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6, [w:] W. i Z. Szafrańscy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, 7–144. Wrocław: Ossolineum.
- Szczepański, S.
2009. Hans Schleif (1902/1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9/1(18): 51–62.
2010. Czy nazwa Susz jest staropruska? *Skarbiec Suski* 3: 21–26.
2012. Grodzisko w suskim Parku Miejskim *Unser Schloss Rosenberg?* *Skarbiec Suski* 6: 38.
2013. „Wykopaliska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 233–252. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Szmyt, M.
1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw* 6. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe*. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szydłowski, J.
1974. Z badań kremacji w pradziejach, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 71–76. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szymańska-Bukowska, A.
2010. *Sopot w zamierzchłej przeszłości. Grodzisko wczesnośredniowieczne*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne.
- Szymański, P.
1998. Żubronajcie – przyczynek do badań nad wczesnożelazną ceramiką Suwalszczyzny, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 119–137. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Škojec, J.
2003. Lehmwannefundamente aus Mikulčice, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. T. 5: 421–496. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Świętosławski, W.
2011a. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowiska Pomorzanki 4, gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2004–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 91–100. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- 2011b. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowisk Pomorzany 1 i 2, gm. Łanięta, woj. łódzkie, w latach 2003–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 101–111. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Töppen, M.
1870. Altertümer bei Hohenstein in Ostpreußen. *Altpreussische Monatsschrift, Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter* 7: 13–42.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft zu Marienwerder. *Altpreussische Monatschrift* 13: 549–550.
- Trotter, M. i G.C. Gleser
1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of*

- Physical Anthropology* 10: 463–514.
- Trzmiel, B.
2007. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Boguchwały*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Ubelaker, D.H.
1978. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Chicago: Aldine.
- Uniejewska, M.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Kisielice*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Vlierman, K.
1996. „...Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mosen...”. *Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanze-tijd. Scheepsarcheologie* 1. Lelystad: Nederlands Instituut voor Scheeps en on der water Archeologie.
- Voigt, J.
1832. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. T. 5. Königsberg: Gebrüder Bornträger.
- Wachowski, K.
1987. Bełty na zamku w Legnicy, [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich, 147–153*. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy i Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu.
- Wadył, S.
2012a. Grodzisko w Ornowie-Lesiaku w świetle wyników ostatnich badań archeologicznych. *Pruthenia* 7: 117–135.
2012b. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, 260–278. Toruń: Adam Marszałek.
2012c. *Sprawozdanie z badań sondażowo-weryfikacyjnych na grodzisku w Lipowcu, stan. 1, gm. Ostróda (26–57/2)*. Maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
2013a. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Rejsytach, gm. Rychliki (stan. 1 i 2) w świetle wyników badań archeologicznych. *Pruthenia* 8: 149–164.
2013b. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 109–124. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii i Fundacja Archeologiczna.
2015. Ze studiów nad wczesnośredniowieczną ceramiką z pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*: 275–294. Warszawa-Białystok: Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Waluś, A.
2009–2010. Ząbie, st. X, woj. warmińsko-mazurskie. Badania roku 2010. *Światowit* 8 (49) B: 283–284.
- Wichrowski, Z.
2000. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowoschodniej* 5: 212–214.
- Wiewióra, M. (red.)
2014. *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń: Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Więckowska, H. i E. Kempisty
1970. Badania archeologiczne we wsi Sośnia, pow. Grajewo. *Wiadomości Archeologiczne* 35 (2): 164–200.
- Winckler, von
1866. Die Vesten der Vorzeit im Ermland. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 3: 689–693.
- Wirska-Parachoniak, M.
1968. Z historii wiążących materiałów budowlanych. *Ochrona Zabytków* 21/4 (83): 17–23.
- Wiślański, T.
1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław: Ossolineum.
- Worm, H. i D. Staude
2007. *Die Hugo Schneider A.-G. Leipzig. Kurzübersicht ihrer Entwicklungsgeschichte und Produkte*. Internet: <http://www.patronensammler.de/files/HASAG-Entwicklung.pdf>.
- Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 165–181. Lublin – Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wrzesiński, J.
1994. Osada ludności kultury łużyckiej w Chłapowie, gm. Dominowo, stanowisko 3. *Studia Lednickie* 3: 173–202.
- Wyczółkowski, M.
2009. „Baba” kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 605–633. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

- Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kuprianowicz i E. Smolska
2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 65–82. Archeologia Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Wyrobisz, A.
1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*. Wrocław: Ossolineum.
1981. Wapno, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, T. 2, 452. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wyrost, P.
1994. Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych, rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Archeozoologia* 19: 55–176.
- Wysocki, J.
2012. Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009. *Archeologia Historica Polona* 20: *Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju*, 43–68. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuławka w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 327–349. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Zarzycki, K., H. Trzcińska-Tacik, W. Różański, Z. Szela, J. Wołek i U. Korzeniak
2002. *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*. Kraków: Instytut Botaniki PAN.
- Zbierski, A.
1959. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą. *Archeologia Polski* 4: 105–148.
- Zeder, M.A. i H.A. Lapham
2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goat, Capra. *Journal of Archaeological Science* 3: 2887–2905.
- Zielonka, B.
1951. Wczesnośredniowieczne wyroby kościane i rogowe z okolic Gniewa, powiat Tczew. *Z otchłani wieków* 20: 27–30.
- Zoll-Adamikowa, Z.
1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. T. 2. Analiza. Wnioski*. Wrocław: Ossolineum.
- Żak, J.
1960. Część skarbu z Sejkowic pod Gąbinem na Mazowszu. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 11: 200–202.
- Żurek, J.
1954. Osada z młodszej epoki kamienia w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4: 1–4.
- Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24–54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 385–411. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Żurowski, J. i R. Jakimowicz
1939. *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.